

Masterthese Psychologie

Thema Geestelijke Gezondheidsbevordering

**“In hoeverre hangen leeftijd, subjectieve leeftijd en
geslacht samen met toekomstverwachtingen in de
tweede levenshelft?”**

Studente: Kira Elke Neuschildkamp (s0117005)

1. Docent: Dr. G. Westerhof

2. Docent: Dr. C. Bode

Universiteit Twente, Enschede

Maart 2012

Inhoudsopgave:

0. Abstract	3
1. Inleiding/Theorie	9
1.1 Toekomstperspectief en mensen in de tweede levenshelft.....	9
1.2 Drie dimensies toekomstperspectieven	11
1.2.1 Winst	13
1.2.2 Status quo	13
1.2.3 Verlies	14
1.3 Inhouden van toekomstperspectieven	15
1.4 Factoren die samenhangen met toekomstdimensies.....	15
1.4.1 Leeftijd	16
1.4.2 Subjectieve leeftijd.....	18
1.4.3 Geslacht	21
1.5 Onderzoeksvragen	22
2. Methode	24
2.1 Basisonderzoek.....	24
2.2 Deelnemers en design.....	24
2.3 Soort studie.....	26
2.4 Materiaal.....	26
2.4.1 SELE-instrument	26
2.4.2 SELE-instrument actuele studie	27
2.5 Codering	27
2.5.1 Zinaanvullingen.....	27
2.5.2 Topics	29
2.5.3 Onafhankelijke en afhankelijke variabelen	29
2.5.4 Data selectie	30
3. Resultaten	31
3.1 Leeftijd	31
3.2 Subjectieve leeftijd	33
3.3 Geslacht	33
3.4 Inhouden toekomstverwachtingen.....	33
3.4.1 Leeftijd – Categorieën Winst	35
3.4.2 Leeftijd – Categorieën Status quo	37
3.4.3 Leeftijd – Categorieën Verlies	38
3.4.4 Subjectieve leeftijd – Categorieën Winst/Status quo/Verlies	39
3.4.5 Geslacht – Categorieën Winst/Status quo/Verlies	39
4.Discussie	42
Literatuurlijst	51
Bijlagen	57

0. Abstract

English:

Theoretical approach

Everybody has individual expectations in relation to the future. This study focused on the relationship of these future prospects of people in the second half of life with the three variables age, subjective age and gender. Literature about age (e.g. Timmer, 2000) confirmed relationships between age and anticipations of the future. Hereupon, we based our hypotheses concerning age. Generally, subjective age was studied in relation to other areas, e.g. psychopathology (Keyes & Westerhof, 2011). Because we could not find literature about subjective age related to anticipations of the future, we decided to study these other relationships in order to add new insights on science. Related to gender, we found more literature. Timmer, Bode and Steverink (2003) examined the relationship between gender and anticipations of the future of people in the second half of life. Hereupon, we based our hypotheses concerning gender.

Hypotheses

Based on the theoretical knowledge, we created the following questions: “Do relationships exist between age and gain, status quo and loss?”; “Do relationships exist between subjective age and gain, status quo and loss?” “Do relationships exist between gender and gain, status quo and loss?” and “Do relationships exist between the contents of future prospects and age, gender and subjective age? Related to these questions we constructed nine additional expectations/hypotheses.

Method

For checking our hypotheses, we first took the data of 249 participants from the study “self-perception and life” of the university of Nijmegen. The target group were people in the second half of life (40 to 85 years). We operated with the SELE-questionnaire. The participants had to complete six sentences, which referred to the future. Based on the coding-scheme of Erika Timmer (2000), we analyzed the complements qua the three dimensions gain, status quo and loss. In addition, we envisaged different categories of contents. The focus of this study was especially the relationship between the three dimensions of future and the three variables of age, subjective age and gender.

Results

The results showed that age relates to anticipations of gain and loss. People aged 70 - 85 years anticipated significant fewer gain than people aged 40 – 54 years and people aged 55 – 69 years. Also, people aged 70 – 85 years expected significant fewer loss in their future than people aged 40 – 54 years and 55 – 69 years. The expected relations between subjective age and the three dimensions of future could not be confirmed. The question of coherences between the contents of future prospects and the three dimensions was answered: We found eight effects concerning the contents of the future prospects. We showed that these were dependent on the age of the participants. We also found effects regarding gender. It was salient that we did not find any effects of subjective age, so subjective age had no influence on how the people saw their future.

Conclusion/Discussion

In the conclusion/discussion, we reflected on our findings and tried to explain these in the context of lifespan theories. We also mentioned possible limitations of our study and gave ideas for further research.

Keywords: future prospects, future expectations, old age, middle age, second half of life, age, subjective age, gender, contents of future prospects

Nederlands:

Theoretische achtergrond

Iedereen heeft individuele verwachtingen met betrekking tot zijn toekomst. Onze studie concentreerde zich op de relatie tussen deze toekomstverwachtingen van mensen in de tweede levenshelft en de drie variabelen leeftijd, subjectieve leeftijd en geslacht. Literatuur over leeftijd (bijvoorbeeld Timmer, 2000) bevestigde al de samenhang van leeftijd met toekomstanticipaties van mensen in de tweede levenshelft. Hierop baseerden wij onze hypothesen ten aanzien van leeftijd. Subjectieve leeftijd werd algemeen en recent ook in samenhang met andere gebieden, bijvoorbeeld psychopathologie (Keyes & Westerhof, 2011), onderzocht. Omdat er geen literatuur te vinden was over subjectieve leeftijd in verband met toekomstverwachtingen van mensen in de tweede levenshelft besloten wij om dit verband te gaan toetsen en een nieuwe toevoeging tot de wetenschap te verrichten. Over geslacht in verband met toekomstanticipaties was wederom meer literatuur te vinden. Onder andere bestudeerden Timmer, Bode en Steverink (2003) de relatie tussen geslacht en toekomstverwachtingen van mensen in de tweede levenshelft. Op deze studies baseerden wij onze onderzoeksvragen met betrekking tot geslacht.

Onderzoeksvragen

Op grond van de theoretische achtergrond konden de volgende onderzoeksvragen worden opgesteld: Bestaan er relaties tussen leeftijd en de aspecten van winst, status quo en verlies? Is er een relatie te zien tussen subjectieve leeftijd en de aspecten van winst, status quo en verlies? Zijn er verbanden te zien tussen geslacht en de aspecten van winst, status quo en verlies? En bestaan er relaties tussen de inhoud van de toekomstverwachtingen en leeftijd, geslacht en subjectieve leeftijd? In verband hiermee werden negen preciezere verwachtingen/hypothesen opgesteld.

Methode

Om onze hypothesen te toetsen werden ten eerste de gegevens van 249 mensen van de studie naar “*zelfbeeld en levensloop*” (2005) van de Universiteit Nijmegen genomen. De doelgroep waren mensen in de tweede levenshelft (40 tot en met 85 jaar). Er werd gewerkt met de SELE-vragenlijst. De deelnemers moesten zes zinnen die betrekking op hun toekomst hadden afmaken. Gebaseerd op het coderingsschema van Erika Timmer werden deze uitspraken qua de drie dimensies winst, status quo en verlies geanalyseerd. Ook met verschillende categorieën van inhoud van de verwachtingen werd rekening gehouden. De focus van deze studie lag vooral op de relatie tussen deze toekomstdimensies en de achtergrondvariabelen leeftijd, subjectieve leeftijd en geslacht.

Resultaten

De resultaten toonden aan dat leeftijd in verband met de toekomstbetrekkingen winst en verlies samenhangen liet zien: Mensen met een leeftijd van 70 – 85 jaar anticipeerden significant minder winst dan mensen met een leeftijd van 40 – 54 jaar en mensen met een leeftijd van 55 – 69 jaar. Ook verwachtten 70 – 85 jarige mensen significant meer verlies in hun toekomst dan 40 – 54 jarige en 55 – 69 jarige mensen. De verwachte relaties tussen de subjectieve leeftijd en de drie toekomstbetrekkingen winst, status quo en verlies en tussen geslacht en deze drie dimensies konden niet worden bevestigd. De vraag of er verbanden bestonden tussen de topics van de toekomstverwachtingen en de drie achtergrondvariabelen geslacht, leeftijd en subjectieve leeftijd kon worden beantwoord: Wij vonden acht effecten ten aanzien van de inhoud van de toekomstverwachtingen van de deelnemers. Wij konden aantonen dat de inhoud vooral afhankelijk was van de leeftijd van de deelnemers. Ook in verband met het geslacht vonden wij effecten. Maar het meest opvallend was dat het aspect

van subjectieve leeftijd helemaal geen relevante effecten opleverde en dus geen invloed erop had hoe de mensen hun toekomst zagen.

Conclusie/Discussie

In de conclusie/discussie reflecteerden wij onze bevindingen en probeerden deze in de context van lifespan theories te verklaren. Ook noemden wij mogelijke beperkingen van onze studie en gaven in dit kader ideeën voor vervolgonderzoek.

Trefwoorden: toekomstperspectief, toekomstverwachtingen, oude leeftijd, middelbare leeftijd, tweede levenshelft, leeftijd, subjectieve leeftijd, geslacht, topics toekomstverwachtingen

1. Inleiding/Theorie

1.1 Toekomstperspectief en mensen in de tweede levenshelft

Deze these houdt zich bezig met mogelijke verbanden van toekomstperspectieven van mensen in de tweede levenshelft en drie achtergrondkenmerken die wij later nog gaan toelichten. In deze paragraaf verklaren wij waarom wij voor de aspecten van toekomstperspectief en mensen in de tweede levenshelft hebben gekozen.

De hoofdreden waarom wij ons in deze studie op het toekomstperspectief betrokken was dat mensen er voortdurend over hun toekomst nadenken – het is een vast thema in ons leven. Er zijn vele vragen die iedereen zich in verband met de toekomst ergens gaat stellen, bijvoorbeeld “Gebeuren er nog veranderingen in mijn leven? Wat ga ik nog bereiken? Hoe oud word ik?”. Hieraan gekoppeld hebben mensen bepaalde verwachtingen van hun toekomst. Zij hebben ideeën over wensen die zij nog willen vervullen of over gebeurtenissen die nog zullen gebeuren.

In verband hiermee namen wij de beslissing ons oogmerk op mensen in de tweede levenshelft te richten. De hoofdreden hiervoor was het aspect dat er algemeen nog weinig over toekomstverwachtingen van mensen in de tweede levenshelft bekend is. Dit werd in de literatuur onder andere met het aspect van de individualisering van oudere mensen beredeneerd. In verband hiermee werden theorieën opgesteld die ons tot het bestuderen van de toekomstperspectieven van mensen in de tweede levenshelft inspireerden. Een voorbeeld hiervoor zijn de bevindingen van Timmer (2000). Zij noemde de structuurverandering van onze maatschappij een reden waarom wij nog weinig over de toekomstverwachtingen van mensen in de tweede levenshelft weten. Zij stelde dat door de afname van verplichtingen en rollen in de ouderdom het leven van oudere mensen niet meer toereikend in het openbaar waargenomen wordt. Dit heeft tot gevolg dat ouderen alles voor zichzelf moeten bepalen, dus steeds individueler leven.

Al een aantal jaar geleden constateerden wetenschappers het fenomeen van individualisering van mensen in de tweede levenshelft: Jung (1964), Levinson (1986) en Bühler (1973) stelden in verband hiermee al vroeg theorieën op.

Jung (1964) vond dat het proces van de “individuation” of “zelfwording” in de tweede levenshelft van een mens plaatsvindt. De mensen schonken aan de normen van de buitenwereld minder aandacht (Jung, 1964).

Ook Levinson (1986) stelde dat mensen in de tweede levenshelft processen van “individuation” doorlopen. Hiervoor noemde hij de volgende vier voorbeelden: “jong-oud” (aspecten uit de jeugd worden met aspecten uit de ouderdom geïntegreerd), “destructie-kreatie” (eigen mortaliteit wordt bewust – mensen willen nog zoveel mogelijke dingen bereiken), “masculien-verwijfd” (de man toont ook vrouwelijke kanten, de vrouw toont ook mannelijke kanten) en “banden – splitsingen” (de noodzakelijkheid van het aspect van binding veranderd – mensen zijn meer met zichzelf bezig).

Ook Bühler (1973) ontdekte dat mensen verschillende levensfasen doorlopen. Uit haar onderzoek kwam na voren dat mensen in de tweede levenshelft vooral zichzelf en hun leven gaan beoordelen en evalueren – zij proberen verschillende dingen in hun leven een plek te geven. Vervolgens zijn de mensen met zichzelf tevreden of niet. Hieruit resulteren dan verdere toekomstperspectieven – ideeën van wat zij nog willen bereiken of verwachtingen van dingen die nog zullen gebeuren.

Door de zojuist genoemde literatuur resulteert de vraag: Wat houden toekomstverwachtingen van mensen in de tweede levenshelft eigenlijk precies in? Dit aspect wordt in de volgende paragraaf behandeld.

1.2 Drie dimensies toekomstperspectieven

Ten eerste stellen wij ons de vraag wat er over toekomstperspectieven van mensen bekend is. Wat is in de literatuur hierover te vinden? Wij vonden bevindingen van Zimbardo en Boyd (1999), Steverink (1996), Baltes et al. (1999), Timmer (2000) en Timmer et al. (2003) die meteen in detail worden beschreven.

Zimbardo en Boyd (1999) stelden dat mensen tijd-perspectieven ervaren die afhankelijk zijn van cognitieve processen van mensen. Zij deelden deze perspectieven in in verleden, heden en de toekomst. Omdat wij vooral geïnteresseerd zijn in het toekomstperspectief worden de bevindingen over de toekomst nader beschouwd. Met betrekking tot deze vonden Zimbardo en Boyd (1999) dat de toekomstgerichtheid van mensen getypeerd wordt door het plannen en het willen bereiken van doelen in de toekomst. Zij vonden dat persoonlijke factoren zoals bewustheid en bestendigheid significant met de toekomstgerichtheid van mensen correleren en belangrijk ervoor zijn hoe mensen over hun toekomst gaan oordelen. Gedragingen die toekomstdoelen bedreigen, zoals agressie en impulsiviteit, correleren negatief met het toekomstperspectief van mensen (Zimbardo & Boyd, 1999). Hieruit resulteert dat ieder mens individueel is en dus verschillende doelen, verwachtingen, plannen en ideeën in en over zijn toekomst kan hebben. Maar deze kunnen zowel positief als negatief zijn. Steverink (1996) rapporteerde naast deze nog een derde mogelijkheid: Een staat van stabiliteit, waarin geen veranderingen gebeuren (Steverink, 1996).

Deze net genoemde drie mogelijkheden (negatief, positief en stabiliteit) van toekomstdoelen werden door Baltes, Staudinger en Lindenberger (1999) opgepikt en nader gedefinieerd. Zij stelden dat mensen drie hoofddoelen in verband met aanpassing aan hun ontwikkelingen hebben: halen van winsten, regulatie van verliezen en streven naar onderhoud.

Ook Timmer et al. (2003) waren eens met deze houding. Zij bekrachtigden dat mensen verwachtingen over het bijhouden van de status quo en ideeën over positieve of negatieve

veranderingen kunnen representeren als zij over hun toekomst nadenken. Deze bevindingen gaven ons de inspiratie om deze indeling van toekomstperspectieven op te pikken en in onze studie te hanteren.

Omdat wij ons in deze studie op mensen in de tweede levenshelft willen focuseren komt de vraag op of er ook studies bekend zijn die de toekomstanticipaties winst, status quo en verlies in verband met onze doelgroep al eens hebben bestudeerd? Hier vonden wij onder andere een studie van Timmer (2000) die alle drie toekomstdimensies in verband met mensen in de tweede levenshelft bestudeerde. Maar zij voegde nog iets toe: de belangrijkheid van achtergrondkenmerken. Zij onderzocht het verband tussen verwachte winsten, status quo en verliezen en verschillende achtergrondvariabelen zoals leeftijd, geslacht, toebehoren oude/nieuwe deelstaten (in Duitsland), gezondheid, opleidingsniveau, locus of control en inkomen. Hierbij kwamen voor iedere variabele verschillende resultaten naar voren. Bijvoorbeeld in verband met geslacht was te zien dat vrouwen significant meer de voortzetting van de status quo anticipeerden dan mannen. Met betrekking tot winst – en verliesanticipaties waren volgens Timmer (2000) geen geslachtsverschillen te zien. Deze bevindingen inspireerden ons ook achtergrondkenmerken in onze studie in te sluiten. Dit thema wordt vanaf paragraaf 1.3. nader verklaard.

Dus wat er nu nog ontbreekt is een preciese definitie van de drie anticipaties winst, status quo en verlies. Welke verwachtingen tellen onder winst? Welke onder status quo? En welke onder verlies?

In de volgende paragrafen worden deze modellen nader gedefinieerd. Ook worden de inhoud van de toekomstverwachtingen nader ingelicht.

1.2.1 Winst

Wat is winst? Als winst worden de dingen gedefinieerd die het leven van een mens positief veranderen. Mensen verwachten dus dat positieve dingen in hun toekomst zullen gebeuren. Maar persoonlijke intenties en verwachtingen kunnen divers zijn. Mensen kunnen dus in verband met verschillende domeinen positieve verwachtingen hebben. Enkele voorbeelden hiervoor zijn positieve veranderingen in het leven (b.v. meer tijd voor zichzelf hebben), nieuwe ervaringen maken (b.v. een wereldreis doen), sociale relaties (b.v. meer tijd met het gezin doorbrengen), persoonlijke ontwikkeling (b.v. vriendelijker willen zijn), werk (b.v. een nieuwe baan vinden), hobby's/sport (b.v. meer piano spelen), gezondheid (b.v. afslanken) en andere positieve plannen (b.v. huis renoveren). Dus verwachtingen van winst kunnen op brede terreinen gebeuren en het toekomstige leven verrijken (Timmer, Bode & Dittmann-Kohli, 2003).

1.2.2 Status quo

Wat is status quo? Status quo kan worden gedefinieerd als “ogenblikkelijke toestand”, “bestaande toestand” of “huidige gang van zaken”. Mensen verwachten dat zij hun huidige staat bijhouden en niets positiever of negatiever gaat veranderen. Vooral bij het klimmen der jaren leven de mensen teruggetrokken, maar tevreden: Zij hebben hun belangrijkste doelen bereikt (Staudinger, 1996). De mensen ontwikkelen een “present sense of self”: zij concentreren zich op hun huidige situatie (Raynor, 1982). Het is dus de actuele levenssituatie die zou worden gecontinueerd. Mensen hebben de wens de tegenwoordige toestand in de toekomst te bewaren (Timmer, 2000): deze levensstructuur zal aanhouden. Maar ook de momentele levensvoorwaarden te willen behouden wordt in deze studie bij het begrip status quo ingedeeld. Bij mensen van oude leeftijd neemt de wens toe gezondheid en zelfstandigheid in de toekomst te kunnen bewaren (Dittmann-Kohli, 1991); (Rapkin & Fischer, 1992). Dus

wordt de voortzetting van de levensstructuur en zodoende de status quo gedefinieerd op twee vlakken: de voortzetting van interactie met het leefmilieu en de gewenste voortzetting van bestaande menselijke capaciteiten (Timmer, 2000).

Belangrijk te zeggen is dat deze twee vlakken positief gekleurd zijn: de mensen zijn met hun leven tevreden (voorbeeld positieve status quo: “In de komende jaren hoop ik gezond te blijven”).

1.2.3 Verlies

Wat is verlies? In onze studie worden twee dingen tot de categorie van verliezen geteld. Ten eerste een negatief gekleurde status quo. Een status quo kan negatief worden geïnterpreteerd, er kunnen ongewenste voortzettingen gebeuren (voorbeeld: “In de komende jaren wordt het hard werken”). Deze negatieve verwachtingen tonen volgens Timmer (2000) vaak het ontbreken van benodigde menselijke capaciteiten aan. Omdat deze soort van anticipaties niets meer met een positief gedefinieerde situatie van mensen te maken heeft, categoriseren wij deze als verlies. Ten tweede worden dingen als verlies ingedeeld die het leven van een mens negatief veranderen. Mensen verwachten dat negatieve dingen in hun toekomst zullen gebeuren. Zij zijn bang voor negatieve gebeurtenissen en/of willen deze graag vermijden. Baltes (1987, 1997) gaat ervan uit dat met het ouder worden de verliezen toenemen en de winsten afnemen. Hoe ouder de mens, hoe negatiever de balans tussen winsten en verliezen (Baltes & Carstensen, 1996). Mensen in de tweede levenshelft zien er soms tegenop ouder te worden. De gevolgen van het ouder worden worden als negatief aangezien (Timmer, 2000). Mensen verbinden daarmee dat hun fysieke en psychische gesteldheid zoals de sociale integratie afneemt. Verwachte verliezen kunnen op velerlei soorten worden gedefinieerd. Ook de onwetendheid erover wanneer verliezen gaan gebeuren, bijvoorbeeld door ongelukken of ziektes, hoort bij deze categorie. Ook het actueel leefmilieu

kan zorgen veroorzaken, bijvoorbeeld het ontstaan van de angst voor werkloosheid (Timmer, 2000). Dus op deze wijze wordt het begrip van verlies gedefinieerd.

1.3 Inhouden van toekomstperspectieven

Nadat wij de drie toekomstdimensies hebben beschreven komt de vraag op na de precieze inhoud hiervan? Aan welke aspecten van winst, status quo en verlies geven mensen de voorkeur? Zijn er domeinen te zien die mensen in de tweede levenshelft prefereren? Timmer (2000) onderzocht dit en behandelde verschillende onderwerpen die wij als basis in onze studie gehanteerden. In paragraaf 2.5.2 worden deze thema's nader beschouwd en verklaard.

1.4 Factoren die samenhangen met toekomstdimensies

Welke variabelen staan in verband met de toekomstverwachtingen winst, status quo en verlies? Er zijn vele mogelijke achtergrondkenmerken die volgens eerdere studies in aanmerking komen, bijvoorbeeld het zelfbeeld van een mens, de leeftijd, het inkomen enzovoort (Timmer et al., 2003), (Timmer, Bode & Dittmann-Kohli, 2003). Dit inspireerde ons tot het bestuderen van achtergrondvariabelen in verband met toekomstdimensies. Wij kozen ervoor de drie variabelen leeftijd, subjectieve leeftijd en geslacht mee in onze studie te betrekken. Een reden voor deze keuze was dat naar mogelijke verbanden tussen deze variabelen en toekomstperspectieven van mensen in de tweede levenshelft nog niet genoeg onderzoek gedaan is.

De zojuist genoemde drie variabelen en mogelijke relaties tussen de toekomstperspectieven van mensen in de tweede levenshelft worden in de volgende paragrafen nader uitgelegd en geanalyseerd.

1.4.1 Leeftijd

Wat weten wij over leeftijd? Het leven van mensen omvat een grote periode met verschillende levensfasen en leeftijden. Mensen ontwikkelen zich individueel van geboorte tot oude leeftijd. Hiermee houdt zich de “lifespan psychology” bezig (Baltes et al., 1980). Er zijn twee mogelijkheden deze te bestuderen: via de holistische benadering en via de functionele benadering. Leeftijdspanperioden horen in de holistische benadering, zij beschrijven de individuele ontwikkeling van mensen in etappes. Een voorbeeld hiervan is Erikson’s theorie (1959) van de acht lifespanfasen. De functionele benadering focust zich op gedrag en mechanismen (bijvoorbeeld op perceptie, identiteit, persoonlijke eigenschappen) en hun veranderingen in het leven van mensen. In samenhang hiermee rapporteerden Baltes, Staudinger en Lindenberger (1999) de relevantie van leeftijd in verband met cultuur. Zij stelden dat mensen met oudere leeftijd meer op de cultuur gebaseerde resources nodig hebben (sociaal, psychologisch enzoveer) om te functioneren dan jongere mensen. Ook stelden zij dat hoe ouder de mensen, hoe meer tijd en training zij nodig hebben om dezelfde doelen te bereiken dan jongere mensen (Baltes, Staudinger & Lindenberger, 1999). Hier is te zien dat leeftijd algemeen een belangrijke factor is in verband met psychologische, culturele en andere variabelen.

In onze studie willen wij de mogelijke verbanden tussen de kalenderleeftijd en toekomstverwachtingen van mensen bestuderen. Dus wat is over kalenderleeftijd in verband met de toekomstanticipaties van mensen bekend? Hier waren sommige studies te vinden die mensen van jongere en oudere leeftijd met betrekking tot hun toekomstverwachtingen bestudeerden: onder andere hielden zich Dittmann–Kohli (1995) en Ebner et al. (2006) met dit thema bezig. Dittmann–Kohli (1995) vond dat mensen met een hogere leeftijd meer negatieve toekomstverwachtingen hadden dan mensen met een lagere leeftijd. Ebner, Freund en Baltes (2006) vergeleken de persoonlijke doelorïëntatie van jongere en oudere mensen.

Opvallend hierbij was dat jongere mensen hun oriëntatie op hun winsten richtten, terwijl oudere mensen hun oriëntatie op hun status quo en de preventie van verliezen richtten. Ook associeerden ouderen de oriëntatie op hun status quo positief met hun welzijn.

Omdat wij ons in deze studie op mensen in de tweede levenshelft wilden richten, was het interessant om te zien welke studies zich vooral met deze leeftijdsgroep hadden bezig gehouden. In verband hiermee vonden wij vooral studies die gebaseerd waren op de data van de “German aging study”, zoals Timmer, Bode en Dittmann-Kohli (2003), Timmer et al. (2003) en Timmer (2000). Maar ook Westerhof et al. (2006) en Westerhof, Dittmann-Kohli & Thissen (2001) richtten zich in hun studies op mensen in de tweede levenshelft.

Timmer, Bode en Dittmann-Kohli (2003) onderzochten de relatie van leeftijd en winstanticipaties van mensen in de tweede levenshelft. Zij vonden een sterke associatie tussen leeftijd en winsten die mensen in de toekomst verwachtten. Hoe ouder de mensen waren, hoe minder cognitieve denkbeelden van winsten in hun toekomst hadden zij.

Met bijgevoegde anticipaties van status quo werkten Timmer, Steverink, Stevens en Dittmann-Kohli (2003). Zij vonden dat er vooral mensen van 70 - 85 jaar een voortzetting van hun status quo in de toekomst verwachtten. Als een mogelijke reden noemden zij dat oudere mensen niet meer zo op hun toekomst zijn gericht, zij leven liever “van dag tot dag”.

Timmer (2000) vond verbanden tussen leeftijd en alle drie toekomstdimensies. Hoe jonger de deelnemers, hoe meer winstanticipaties hadden zij. Voortzetting van de status quo anticipeerden meer de ouderen dan de jongeren en verliesanticipaties namen met de leeftijd van de deelnemers toe.

Welke aspecten hangen nog met leeftijd samen? Speelt het misschien een rol welke inhoud van toekomstperspectieven wordt genoemd?

Hier bekrachtigden Timmer, Bode en Dittmann-Kohli (2003) dat de inhoud van de toekomstanticipaties ook met de leeftijd samenhangt. Hun bevinding was dat de meeste

deelnemers positieve veranderingen in hun leven met betrekking tot “meer tijd voor zichzelf hebben” en meer “rust ervaren” verwachtten. Op plaats twee noemden de deelnemers nieuwe projecten en ervaringen, zoals reizen en het plannen van activiteiten. Opvallend was dat vooral mensen van middelbare leeftijd (40 – 54 jaar) meer winst op de domeinen vrije tijd voor zichzelf en werk zagen dan oudere mensen. Ook vonden zij dat hoe ouder de mensen waren, hoe minder vaak zij diverse thema’s noemden die zij wilden bereiken (b.v. plezier hebben of sociale contacten). Deze bevindingen bekrachtigden ons idee de inhoud van toekomstanticipaties in onze studie nader te bestuderen.

Algemeen is te zeggen dat leeftijd een belangrijke factor in verband met toekomstverwachtingen van mensen blijkt te zijn. Dus kozen wij ervoor dit aspect in onze studie nader te bekijken. Het zal interessant zijn om te zien of de zojuist genoemde bevindingen via onze studie kunnen worden bevestigd.

1.4.2 Subjectieve leeftijd

Dat niet alleen de kalenderleeftijd in het leven een rol speelt, maar ook de gevoelde leeftijd (“subjectieve leeftijd”) belangrijk is, beschreven Diehl en Wahl (2010) in hun artikel. Opgrond hiervan stelden wij ons de vraag: Wat is subjectieve leeftijd überhaupt? Wat weten wij hierover?

De zegswijze “mensen zijn zo oud als zij zich voelen” is bekend. De subjectieve leeftijd van een mens geeft aan hoe oud zich de mens “echt” voelt. Zij spiegelt het zelfconcept van de veroudering weer (Dittmann–Kohli, 1995). Het zelfconcept van veroudering hangt ermee samen hoe mensen met fysieke, psychische en sociale veranderingen in hun leven omgaan. George et al. (1980) vonden dat subjectieve leeftijd meer samenhangt met fysieke en psychische gezondheid van ouderen dan de kalenderleeftijd. Wie zich jonger inschat dan hij eigenlijk is heeft een hogere positieve levensinstelling (Filipp & Ferring, 1989). Deze

positieve levensinstelling leidt wederom tot meer welbevinden (Connidis, 1989). De zojuist genoemde bevindingen bekrachtigden ook actuele studies, bijvoorbeeld die van Westerhof en Barrett (2005). Zij stelden dat mensen strategieën ontwikkelen om ageism te voorkomen. Een strategie om zich ondanks leeftijdsveranderingen positief en op zijn gemak te voelen is, om zich met jongere leeftijden te identificeren. Zij vonden dat de aspecten van “zich zo oud te voelen als men echt is” (kalenderleeftijd) en “zich zo oud te voelen als men zich inschat” (subjectieve leeftijd) leiden tot verschillende samenhangen.

Na het fenomeen van subjectieve leeftijd in de tweede levenshelft zijn onderzoeken gedaan. Een onderzoek van Filipp en Schmidt (1998) toonde dat mensen in hun tweede levenshelft significant vaker dan jongere mensen vermeldden zichzelf jonger te voelen dan hun feitelijke leeftijd was. Deze bevinding bekrachtigden Kaufman en Elder (2002), zij vonden ook dat de meeste mensen van middelbare en oude leeftijd zich jonger voelden dan hun kalenderleeftijd. Barak (2009) voegde hieraan toe dat dit fenomeen ook in verschillende culturen aanwezig is. Dus was de volgende tendens te zien: Hoe ouder de deelnemers waren, hoe sterker de onderschatting van hun subjectieve leeftijd was. Dit bekrachtigde ook Kleinspehn-Ammerlahn (2008): hoe ouder de mensen, hoe jonger voelden zij zich. Verder bleek dat hoe jonger de mensen zich inschatten, hoe hoger hun welbevinden was (Connidis, 1989). Dit suggereert dat het tellen van de zelfidentificatie onder de groep van de “bejaarden” een negatieve invloed zou hebben op het gevoel van welbevinden (Bittner & Wippich, 2011). Westerhof en Barrett (2005) bekrachtigden dit vermoeden. Zij stelden dat mensen in de tweede levenshelft die zich ouder voelden dan hun kalenderleeftijd een minder positief en een hoger negatief affect ervoeren. Ook andere aspecten zoals een hoog pessimisme en het minder tevreden zijn met hun leven toonden mensen die zich ouder inschatten meer dan mensen die zich jonger inschatten (Mock & Eibach, 2011). Evenzo hadden mensen die zich ouder inschatten een andere perceptie van hun leven: zij namen hun leven korter waar dan mensen

die zich even oud voelden (Toothman & Barrett, 2011). In verband hiermee stelden Westerhof en Barrett (2005) dat mensen die zich ouder voelden als zij waren een lager subjectief welzijn voorspelden dan mensen die een oude kalenderleeftijd hadden. Maar dit vermoeden ging nog een stap verder. Keyes en Westerhof (2011) bestudeerden de link tussen subjectieve leeftijd en psychopathologie. De resultaten stelden dat mensen die zich jonger voelden dan hun kalenderleeftijd minder risico hadden een depressieve episode op te lopen en meer mentale gezondheid vertoonden (Keyes & Westerhof, 2011).

Ook gebruikten Westerhof, Freeman en Whitbourne (2011) het aspect van subjectieve leeftijd om mogelijke verschillen met betrekking tot de leeftijdsidentiteit tussen culturen te meten. Zij vroegen mensen via de vraag *“Many people feel older or younger than they actually are. What age do you feel most of the time?”* naar hun subjectieve leeftijd. Het verschil tussen deze en de kalenderleeftijd gebruikten zij om de “leeftijdsidentiteit” van Amerikaanse en Nederlandse deelnemers te meten. Als mensen zich jonger inschatten dan zij waren werd het geregistreerd als positief en als mensen zich ouder inschatten dan hun kalenderleeftijd werd het geregistreerd als negatief. De resultaten toonden aan dat Amerikaanse mensen zich jonger inschatten dan Nederlandse mensen.

Dit is was momenteel over subjectieve leeftijd algemeen bekend is. Over het hier beschreven fenomeen is eerder in samenhang met de toekomstverwachtingen van mensen nog weinig onderzoek gedaan. Dit is de reden waarom wij het aspect van subjectieve leeftijd mee in ons onderzoek willen betrekken – wij willen iets aan de wetenschap toevoegen. Op grond van de zojuist genoemde literatuur hebben wij de verwachting dat mensen in de tweede levenshelft die hun subjectieve leeftijd jonger inschatten, een positievere toekomst verwachten dan mensen die zich ouder inschatten.

1.4.3 Geslacht

Geslacht is een aspect waar veel onderzoek naar gedaan is. In de literatuur zijn talrijke studies te vinden die verschillen tussen mannen en vrouwen in verband met bepaalde aspecten bewezen. Een studie van Toothman en Barrett (2011) toonde zulke verschillen tussen mannen en vrouwen van middelbare leeftijd. Zij bestudeerden de opvatting van mannen en vrouwen over de loop van het leven. Het kwam na voren dat vrouwen de start en het einde van hun middelbare leeftijd drie jaren later inschatten dan mannen. Ook was een verschil gevonden tussen mannen en vrouwen met betrekking tot subjectieve leeftijd. Pinquart en Sörensen (2001) vonden dat vrouwen van middelbare en oude leeftijd zich duurzamer met jongere leeftijden identificeerden dan mannen.

Omdat deze kenmerken tot verschillende ontwikkelingen leiden is het ook interessant om te kijken hoe het geslacht in samenhang met de van ons bestudeerde toekomstanticipaties van mensen staat? Kuin et al. (2000) vermoedden dat vrouwen meer verliesverwachtingen hebben dan mannen, omdat vrouwen over het algemeen langer leven en zich geconfronteerd zien met de problemen van ziektes en hulpbehoefendheid in de ouderdom. Een mogelijke bevestiging hiervoor is dat vrouwen vaker de armoede na pensionering hebben dan mannen (Niederfranke, 1994). Ook zijn vele vrouwen weduwen.

In eerdere studies waar het verband tussen geslacht en inhoud van de toekomstanticipaties werd onderzocht kwam het volgende naar voren: De studie van Timmer, Bode en Steverink (2003) toonde dat vrouwen meer winst in hun toekomst in meer tijd voor zichzelf, sociale relaties en culturele activiteiten zien dan mannen.

Timmer (2000) vond dat vrouwen meer geïnteresseerd zijn in een voortzetting van de status quo dan mannen. Volgens haar studie waren geen significante effecten te zien ten aanzien van geslacht en anticipatie van winsten en verliezen.

Dus geslacht blijkt soms wel een rol te spelen in verband met toekomstanticipaties. Dit is de reden waarom wij het aspect van geslacht aan onze studie toevoegen. Het is interessant om te zien of de net genoemde bevindingen ook in onze studie kunnen worden bevestigd.

1.5 Onderzoeksvragen

Wat voegt deze studie aan al bestaande wetenschappelijke onderzoeken toe? Een aspect is dat in deze studie respondenten uit Nederland deelnamen. Vergelijkbare studies werden wel gedaan, maar dan in een ander land, bijvoorbeeld met Duitse deelnemers (zie de studie van Timmer, 2000). Ook werd de actuele studie 10 jaar later gedaan dan bijvoorbeeld de studie van Timmer (2000). Een verdere toevoeging aan eerdere studies is het aspect van de subjectieve leeftijd. Dit aspect is in samenhang met toekomstverwachtingen zelden onderzocht. Om deze redenen zal het interessant zijn om te kijken welke resultaten kunnen worden gevonden.

Er zijn dus de volgende vier hoofdvragen voor dit onderzoek te formuleren:

- 1. Bestaan er verbanden tussen leeftijd en de aspecten van winst, status quo en verlies?***
- 2. Is er een samenhang te zien tussen subjectieve leeftijd en de aspecten van winst, status quo en verlies?***
- 3. Zijn er relaties te zien tussen geslacht en de aspecten van winst, status quo en verlies?***
- 4. Bestaan er verbanden tussen de inhoud van de toekomstverwachtingen en leeftijd, geslacht en subjectieve leeftijd?***

De volgende hypothesen/verwachtingen zijn af te leiden:

1.1. Hoe ouder mensen zijn, hoe minder winstanticipaties hebben zij.

(40 - 54 jaar > 55 - 69 jaar > 70 - 85 jaar)

1.2. Hoe ouder mensen zijn, hoe meer anticiperen zij het vervolg van de status quo.

(40 - 54 jaar < 55 - 69 jaar < 70 - 85 jaar)

1.3. Hoe ouder mensen zijn, hoe meer verliesanticipaties hebben zij.

(40 - 54 jaar < 55 - 69 jaar < 70 - 85 jaar)

2.1. Mensen die hun subjectieve leeftijd jonger inschatten, anticiperen meer winst in hun tweede levenshelft.

2.2. Mensen die hun subjectieve leeftijd ouder inschatten zijn meer geneigd tot houding van hun status quo.

2.3. Mensen die hun subjectieve leeftijd ouder inschatten, anticiperen meer verlies in hun tweede levenshelft.

3.1. Er zijn geen verschillen te zien tussen mannen en vrouwen met betrekking tot winst - en verliesanticipaties.

3.2. Vrouwen zijn meer geïnteresseerd in een voortzetting van hun status quo dan mannen.

4.1. De inhoud van de zinaanvullingen correleert met de aspecten van leeftijd, subjectieve leeftijd en geslacht.

In de volgende paragraaf is beschreven met welke middelen en op welke wijze werd gewerkt om deze onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden en de hypothesen te toetsen.

2. Methode

2.1 Basisonderzoek

Vanuit het “Centrum voor Psychogerontologie Radboud Universiteit Nijmegen” werd 2005 een studie naar “het zelfbeeld en de levensloop” van mensen gedaan. Er namen 249 proefpersonen met een leeftijd van 40 tot en met 85 jaar aan het onderzoek deel. Mensen moesten zinnen met betrekking tot hunzelf en hun toekomst afmaken. Naast de zinaanvullijst (SELE-instrument - “sentence completion questionnaire for personal meaning”) moesten de deelnemers ook vragen beantwoorden over zingeving (Life Regard Index), zelfwaardering (Rosenberg self-esteem scale), identiteitsprocessen (Identity and Experiences Scale), de beleving van het ouder worden (Beleving van het Ouder Worden Schaal) en hun demografische achtergrond (zoals leeftijd, geslacht, opleiding).

2.2 Deelnemers en design

Voor het zojuist beschreven basisonderzoek werd ten eerste de data verzameld. Dit gebeurde bijvoorbeeld door deze enquête in cursussen van studenten uit te delen (v.g. in de cursus “Onderzoekspraktijk en zingeving in de tweede levenshelft”). Voor onze actuele studie werden de resulterende dataset en de bijhorende vragenlijsten verkregen en bestudeerd. In totaal namen 249 respondenten aan deze studie deel: 124 mannen en 125 vrouwen. De gemiddelde leeftijd was 62 jaar. De deelnemers werden in de volgende drie leeftijdsgroepen ingedeeld: 40 tot en met 54 jaar, 55 tot en met 69 jaar en 70 tot en met 85 jaar.

Ter informatie is in de nu volgende tabel 1 de procentuele verdeling van de vermelde achtergrondinformatie per leeftijdsgroep te vinden.

Tabel 1. Percentuele verdeling van de drie leeftijdsgroepen ten aanzien van de achtergrondinformatie

Achtergrondinformatie deelnemers (N = 249)		Leeftijdsgroepen		
		40 - 54 jaar N = 80	55 - 69 jaar N = 85	70 - 85 jaar N = 84
Geslacht	Man	49%	52%	49%
	Vrouw	51%	48%	51%
Burgerlijke staat	Niet gehuwd	16%	16%	46%
	Gehuwd	83%	84%	54%
Leefsituatie	Alleenwonend	3%	12%	48%
	Samenwonend met partner	93%	84%	51%
	Samenwonend met anderen	5%	4%	1%
Opleiding	Lage beroepsopleiding	23%	33%	63%
	Middelbare beroepsopleiding	21%	18%	17%
	Hoge beroepsopleiding	55%	48%	20%
Beroepssituatie	Betaald werk	86%	52%	4%
	Werkloos	4%	5%	0%
	Huishouding/gezin	9%	13%	10%
	Gepensioneerd/Arbeidsongeschikt	0%	31%	87%
Beperkingen in Het dagelijks leven	Helemaal niet	65%	66%	42%
	Enigszins/een beetje	33%	33%	42%
	Veel	1%	1%	17%

Bij nadere beschouwing van tabel 1 is te zien dat het aantal mannen en vrouwen in de drie groepen ongeveer gelijk is verdeeld. Opvallend is dat mensen van 40 tot en met 54 jaar en mensen van 55 tot en met 69 jaar grotendeels gehuwd zijn en met hun partner samenleven. In de oudste groep daarentegen is slechts de helft van de deelnemers gehuwd en leven met hun partner samen. In de eerste twee leeftijdsgroepen volgden de deelnemers een hoge beroepsopleiding, terwijl de mensen in de oudste groep grotendeels een lage beroepsopleiding hadden. Ook te zien is dat de meesten mensen in de eerste twee leeftijdsgroepen een betaald werk hebben, terwijl het merendeel van de oudste groep mensen gepensioneerd zijn. Mensen van 40 tot en met 69 jaar hebben niet vele beperkingen in hun dagelijks leven, terwijl van de oudste mensen 17 percent veel beperkingen ondervinden.

2.3 Soort studie

Onze studie was een cross-sectionele studie. Het in de volgende paragraaf beschreven materiaal werd aangewend om onze onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden.

2.4 Materiaal

2.4.1 SELE-instrument

De SELE-vragenlijst (sentence completion questionnaire) is een zinaanvullingstest. Het is een semi-gestructureerde vragenlijst en was gecreëerd om persoonlijke concepten over zelf en leven te kunnen bestuderen. Het was ontwikkeld door Dittmann-Kohli (1991). Het instrument bestaat uit 28 zinstammen die de deelnemers moeten aanvullen. Deze zinstammen zullen beschrijvingen over zelf en leven van de proefpersoon induceren (Dittmann-Kohli & Westerhof, 1997). Sommige voorbeelden zijn speciale cognities over vaardigheden, wensen, hoop, angsten, moeilijkheden, emoties enzovoort (Timmer, 2000). De SELE-vragenlijst meet hiermee de inhoudelijke concepten van cognities waarmee in eerdere studies van de cognitieve psychologie te weinig rekening werd gehouden. Ook waren er vaak geen mogelijkheden om betekenisinhouden zelf te formuleren, zoals bij eerdere “self-esteem” of “well-being” vragenlijsten. Opvallend is dat deze vragenlijst in staat is om thema’s die voor de testpersonen echt relevant zijn te meten (zogenoemde “dominant concerns”);(Dittmann-Kohli, 1995), omdat de testpersonen zich vrij kunnen meedeelen en bij dit soort test in hun cognitief systeem die dingen activeren waarmee ze momenteel bezig zijn en deze vervolgens kunnen opschrijven (Dittmann-Kohli, 1995). Ook behulpzaam hierbij is dat de zinstammen altijd in de ik-vorm (eerste persoon) zijn geschreven, zodat de mens alleen cognities oproept die op zichzelf betrekking hebben (Timmer, 2000). Het SELE-instrument werd al vaak in studies gebruikt. Een voorbeeld hiervoor is de studie van Westerhof et al. (2006). Zij

onderzochten met behulp van het SELE-instrument hoe levensproblemen samenhangen met het subjectieve welbevinden in middelbare en latere leeftijd.

2.4.2 SELE-instrument actuele studie

Omdat in deze studie op het toekomstperspectief werd gefocuseerd werden de toekomstgerichte inductoren uit het SELE-instrument ter codering uitgezocht. Het zijn de volgende zes op de toekomst gerichte zinstammen: *“In de komende jaren ... (item 11), Ik heb me voorgenomen ... (item 14), Later, als ik ouder ben... (item 15), Ik vrees, dat ik... (item 17), Ik ben van plan ... (item 21) en Ik ben bang, dat ... (item 24)”*. Deze items focuseren allemaal op een mogelijk zelf en leven en niet – zoals de andere items uit het SELE-instrument - op het reële zelf en leven. Van deze zes inductoren zijn twee neutraal (item 11 en 15), twee positief (14 en 21) en twee negatief (17 en 24) geformuleerd of gekleurd. Op te merken is dat het de vrije keuze van iedere persoon is in welke richting hij/zij de zin aanvult of of hij de zin überhaupt gaat aanvullen. Er zijn eerdere studies die met deze zes op de toekomst gerichte zinstammen succesvol hebben gewerkt, bijvoorbeeld die van Timmer, Bode & Dittmann-Kohli (2003) en Timmer (2000).

2.5 Codering

De in deze studie gedane coderingen waren gebaseerd op het codeschema van Erika Timmer (2000, 2002). De details van haar codeschema werden als basis en voorbeelden gehanteerd.

2.5.1 Zinaanvullingen

De boven genoemde onderzoeksvragen werden geanalyseerd door de zinaanvullingen van de deelnemers te coderen. Met betrekking tot de codering werd vooral met het boek van

Timmer (2000) en met het artikel van Timmer, Steverink en Dittmann-Kohli (2002) gewerkt. De codering-richtlijnen vanuit deze twee bronnen werden overgenomen. Volgende coderingen werden dus gebruikt om de anticipaties nader te analyseren: De basiscode en een subcode. De in deze studie gehanteerde basiscode is in tabel 2 te vinden:

Tabel 2. Basiscode

Code	Betekenis
1	Winst
2	Status quo
3	Verlies (totaal, negatieve status quo)
4	Verlies (negatieve veranderingen)
5	Andere/niet bruikbare antwoorden

Winsten zijn hierbij als situaties gedefinieerd die de testpersoon als verbetering ervaart (=1). Signaleerde woorden hiervoor zijn bijvoorbeeld “willen, wensen, hopen, verheugen, kunnen” (Timmer, 2000). Voorbeeld: “In de komende jaren... hoop ik veel te genieten”. Verliezen worden als verergering gehanteerd (=4). Signaleerde woorden hiervoor zijn bijvoorbeeld “vrees of angst” (Timmer, 2000). Voorbeeld: “In de komende jaren... zullen er meer mensen om me heen ziek worden en/of overlijden”. Uitspraken worden gedefinieerd als status quo als zij gewenste voorzettingen betonen (=2). Een signaalwoord hiervoor is “blijven”. Voorbeeld: “In de komende jaren... hoop ik net zo gezond te blijven als ik nu ben”. Maar uitspraken in samenhang met de status quo kunnen ook negatief zijn. Deze werden dus tot een subcategorie van verlies geteld (=3);(Timmer, Stevering & Dittmann-Kohli, 2002). Voorbeeld: “Ik vrees dat ik... me altijd zo voel als nu”. Een aparte code werd aangemaakt voor de uitspraken die niet in deze categorieën konden worden ingedeeld of die niet van belang voor deze studie waren (=5). Voorbeelden hiervoor zijn “in de komende jaren... wie weet het?” en “in de komende jaren... afwachten”.

2.5.2 Topics

Omdat het interessant was om de inhoud van de uitspraken nader te bekijken om later preciezer resultaten te verkrijgen werd ook een subcode gebruikt. Deze subcode analyseert de zinaanvullingen van alle zes inductoren en verdeelt deze onder in verschillende categorieën van het leven (Timmer, 2000). In de volgende tabel 3 zijn de gehanteerde categorieën samengevat (zie ook Timmer, Steverink & Dittmann-Kohli, 2002).

Tabel 3. Subcode

Winst	a positieve veranderingen op de levensweg: meer tijd voor zichzelf, meer rust, leven genieten, pensioen genieten, algemene levenssituatie veranderen, meer daarop letten hoe men leeft, dagen winstgevend maken b nieuwe projecten en ervaringen: reizen, ontwikkelings- & culturele projecten c sociale relaties: verantwoordelijkheid voor het gezin en vrienden, socialisatie d persoonlijke ontwikkeling: algemene ontwikkeling, rust en kalmte, andere mensen e werk en succes f hobby's en sports g Behuizing h financiële situatie i Gezondheid j aankopen/aanschaffingen
Status Quo	a gezondheid en resources: fysiek en mentaal welzijn, in staat zijn alleen te leven b lifestyle: karaktertrekken, gedragspatronen, algemeen leven c Werk d sociale relaties
Verlies-neg.status quo	beperkingen van ongewenste status quo: omstandigheden worden niet beter
Verlies-neg. veranderingen	a externe levensomstandigheden: negatief financieel perspectief, werkloos, verergering van de algemene levensomstandigheden, politieke waanbeleid, oorlog, criminaliteit b consequenties van fysiek verval: hulp/zorg nodig hebben, beperkingen m.b.t de leeftijd c ziektes algemeen d sociale verliezen: dood, ziekte, ongelukken van verwanten e eigen gedrag f eigen dood/sterfte

2.5.3 Onafhankelijke en afhankelijke variabelen

De volgende onafhankelijke variabelen zouden dus op hun verband met de anticipaties worden onderzocht: leeftijd, subjectieve leeftijd en geslacht.

Er werd in de analyses gekozen om de variabele leeftijd in drie groepen te hanteren (40-54 jaar, 55-69 jaar en 70- 85 jaar), zoals in de studie van Timmer (2000).

Evenzo werd ervoor gekozen de inschatting van de mensen met betrekking tot hun subjectieve leeftijd in deze studie mee te betrekken. Deze werd achterhaald door de volgende vraag in de categorie “achtergrondinformatie” in de vragenlijst op te nemen: “*Veel mensen voelen zich jonger of ouder dan ze daadwerkelijk zijn. Hoe oud voelt u zich meestal?*” In de analyses kregen mensen die zich jonger hadden ingeschat een hoge score. Mensen die zich even oud hadden ingeschat kregen de score 0 en mensen die zich ouder hadden ingeschat kregen een negatieve score. In de analyses was het belangrijk het verschil tussen de ingeschatte subjectieve leeftijd en de echte leeftijd te beschouwen. Dit verschil werd dus als continue variabele gehanteerd.

De derde onafhankelijke variabele geslacht werd begrijpelijkerwijs in twee groepen opgesplitst: mannen en vrouwen.

Als afhankelijke variabelen werden de drie toekomstdimensies winst, status quo en verlies en hun inhoud gehanteerd. Deze werden analyseerd door op te tellen hoe vaak zij in de zinaanvullingen van de zes zinstammen voorkwamen.

2.5.4 Data selectie

In de analyses werden de waarden van 208 deelnemers gebruikt. 41 mensen hadden één of meerdere vragen niet beantwoord, dus konden de antwoorden van deze personen niet in de analyses worden meegenomen. Dit gebeurde om een hoog level van betrouwbaarheid in deze studie te bereiken. In alle analyses werd een significantieniveau van 5% gehanteerd. De resultaten zijn in de volgende paragraaf weergegeven.

3. Resultaten

3.1 Leeftijd

Onze eerste hypothese stelde dat er een relatie bestaat tussen de leeftijd van een mens en de aspecten winst, status quo en verlies. Om dit nader te beschouwen werden univariate analyses uitgevoerd met de leeftijdsgroepen als onafhankelijke variabele en de drie dimensies toekomstbetrekkingen winst, status quo en verlies als afhankelijke variabelen. In verband hiermee kwamen interessante effecten na voren die samenhangen tussen leeftijd en winst en leeftijd en verlies lieten zien. Ten eerste vonden wij een significant hoofdeffect van de leeftijdsgroepen in verband met de variabele winst ($F(1, 205) = 16.45, p < .001$). Bij nadere beschouwing van dit effect was te zien dat mensen met een leeftijd van 40 - 54 jaar in hun toekomst meer winst verwachtten ($M = 3.06, SD = 0.97$) dan mensen met een leeftijd van 55 - 69 jaar ($M = 2.79, SD = 0.97$) en van 70 - 85 jaar ($M = 2.08, SD = 1.14$).

Verder was via de Tukey – toets te zien dat een significant verschil aanwezig was tussen mensen met een leeftijd van 40 – 54 jaar en mensen met een leeftijd van 70 – 85 jaar (Mean Difference = 0.98). Ook was de Mean Difference tussen de leeftijdsgroep van 55 – 69 jaar en de leeftijdsgroep van 70 – 85 jaar met 0.70 significant. Geen significant verschil was te vinden tussen mensen met een leeftijd van 40 - 54 jaar en mensen met een leeftijd van 55 – 69 jaar ($MD = 0.27$). De correlatie was significant ($r = -0.36$).

In verband hiermee kon onze verwachting “*hoe ouder mensen zijn, hoe minder winstanticipaties hebben zij*” alleen deels bevestigd worden, omdat het verschil tussen de 40 – 54 jarige mensen en de 55 – 69 jarige mensen niet expliciet was.

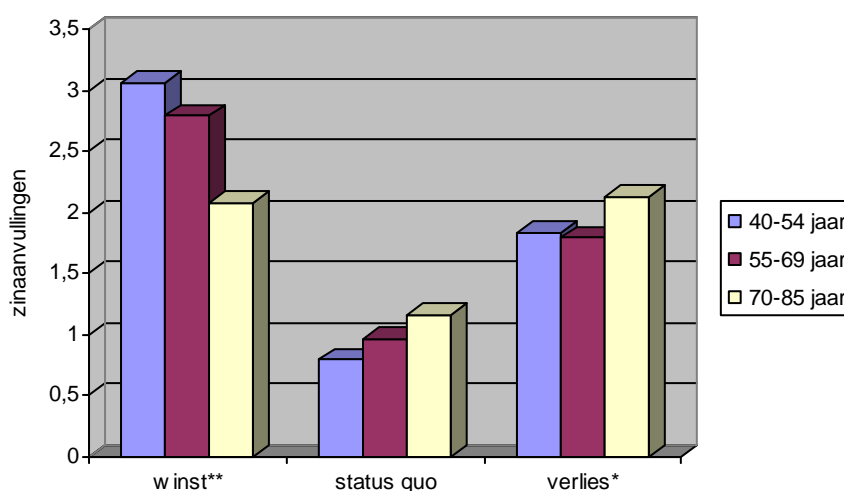
Om de hypothese “*hoe ouder mensen zijn, hoe meer anticiperen zij het vervolg van de status quo*” te toetsen werd een verdere univariate analyse gedaan. In verband met de afhankelijke variabele status quo werd geen significant effect gevonden ($F(1, 205) = 2.71, p > .10$). Dus konden onze verwachtingen niet bevestigd worden.

Vervolgens werd onze hypothese dat er een significant verschil tussen de leeftijdsgroepen in verband met de verwachting van verlies bestond getoetst. In verband met de afhankelijke variabele verlies kwam een significant hoofdeffect van leeftijd na voren ($F(1, 205) = 5.36, p < .01$). Het belangrijkste om te zien was dat mensen van 70 – 85 jaar significant meer verlies in hun toekomst verwachtten ($M = 2.13, SD = 0.81$) dan mensen van 55 – 69 jaar ($M = 1.79, SD = 0.61$) en mensen van 40 – 54 jaar ($M = 1.83, SD = 0.54$).

Via de Tukey – test konden wij duidelijk zien dat mensen met een leeftijd van 70 – 85 jaar significant meer verlies in hun toekomst verwachtten dan mensen met een leeftijd van 55 – 69 jaar ($MD = 0.34$) en mensen met een leeftijd van 40 – 54 jaar ($MD = 0.29$). Er was geen significant effect te vinden tussen mensen met een leeftijd van 40 – 54 jaar en mensen met een leeftijd van 55 – 69 jaar ($MD = 0.04$). De correlatie was significant ($r = 0.18$).

Dus wij konden wel bevestigen dat de oudste groep mensen de meeste verliesanticipaties had, maar een lineair verband van de drie leeftijdsgroepen kon niet bekrachtigd worden.

De volgende grafiek toont alle samenhangen van leeftijd met winst, status quo en verlies (figuur 1).

Noot. * = significante verschillen. $p < .05$
 ** = significante verschillen. $p < .001$

Figuur 1. Verband leeftijdsgroepen met winst, status quo en verlies

Summa summarum is te zeggen dat leeftijd in relatie tot de twee toekomstbetrekkingen winst en verlies significante verbanden liet zien. In verband met status quo konden geen significante effecten worden vermeld, wat in tegenspraak tot onze hypothese staat.

3.2 Subjectieve leeftijd

De verwachte verbanden tussen de subjectieve leeftijd als onafhankelijke variabele en de drie toekomstbetrekkingen winst, status quo en verlies konden niet worden bevestigd. Via de Spearman-correlatie-test werd na mogelijke verbanden gezocht, maar er konden geen significante verbanden tussen subjectieve leeftijd en winst ($\rho = 0.004$), subjectieve leeftijd en status quo ($\rho = 0.099$) en subjectieve leeftijd en verlies ($\rho = -0.019$) worden geconstateerd. Dus de geschatte subjectieve leeftijd van de deelnemers had geen relatie met hoe mensen hun toekomst verwachtten.

3.3 Geslacht

Ook de vermoedde relaties tussen geslacht en de toekomstverwachtingen van mensen konden niet worden bevestigd. Via een independent t-test konden wij bewijzen dat er geen verband tussen geslacht en winst ($t(206) = -0.192$), geslacht en status quo ($t(206) = -0.131$) en geslacht en verlies ($t(206) = -0.239$) bestond (bij alle $p > .10$). Dus er waren geen verschillen te vinden tussen mannen en vrouwen met betrekking tot hun toekomstverwachtingen. Onze hypothesen konden niet worden bevestigd.

3.4 Inhouden toekomstverwachtingen

Om een overzicht van de verdeling van de zinaanvullingen te verkrijgen, werd de volgende tabel 4 gecreëerd. Hier kunnen de aantallen van de zinaanvullingen nader worden bekeken.

Tabel 4. Frequenties zinaanvullingen per leeftijdsgroep en in het totaal

Toekomstperspectief	Leeftijdsgroepen			Totaal N = 208
	40-54 jaar N = 66	55-69 jaar N = 71	70-85 jaar N = 71	
Winst				
A positieve veranderingen Algemeen	78	98	83	259
B nieuwe projecten/reizen	20	20	10	50
C sociale relaties	41	16	16	73
D persoonlijke ontwikkeling	23	17	14	54
E werk en succes	20	11	5	36
F hobby's en sports	7	14	6	27
G behuizing	5	2	4	11
H financiële situatie	0	1	0	1
I gezondheid	9	17	10	36
J aankopen/aanschaffingen	0	0	0	0
Totaal	203	196	148	547
Status Quo				
A gezondheid en resources	14	27	33	74
B lifestyle	32	38	45	115
C werk	4	2	0	6
D sociale relaties	1	2	4	7
Totaal	51	69	82	202
Verlies,neg.status quo	0	1	6	7
Verlies,negatief				
A externe levensomstandigheden	39	27	50	116
B consequenties fysiek verval	26	39	37	102
C ziektes algemeen	6	20	10	36
D sociale verliezen	23	15	6	44
E eigen gedrag	24	22	31	77
F eigen dood/sterfte	3	4	11	18
Totaal	121	128	151	400
Niet bruikbare antwoorden	21	33	45	99

Hier was interessant om te zien dat alle leeftijdsgroepen met betrekking tot winst het meest de categorie van algemene positieve veranderingen hadden beschreven. Voorbeelden die in deze categorie vaak werden genoemd waren dingen betreffende plezier, zoals genieten, ontspannen en meer vrije tijd. Bijvoorbeeld: “In de komende jaren... wil ik meer gaan genieten”, “In de komende jaren... heb ik meer tijd voor mezelf”, “Ik heb me voorgenomen... dingen te doen die me gelukkig maken”, “Later, als ik ouder ben... wil ik allerlei dingen

doen” of “Ik ben van plan om het rustig aan te doen”. Geen deelnemer had een zin met betrekking tot aankopen/anschaffingen afgemaakt.

Opvallend bij status quo was dat de categorie lifestyle van alle groepen vaak werd genoemd. In samenhang met deze kwamen vaak antwoorden na voren die met het willen houden van de levenssituatie te maken hadden, dus met “gewoon doorgaan”. Voorbeelden waren hier: *“Ik ben van plan... om zo door te gaan”* of *“Ik heb me voorgenomen... te blijven genieten van alle dingen om me heen”*.

Met betrekking tot het totaal verlies kwam na voren, dat mensen alleen zeven keer de zinnen met deze categorie hadden afgerond. Een voorbeeld hiervoor was: *“Later als ik ouder ben... wordt het waarschijnlijk moeilijker.”*

Als wij in samenhang met verlies de negatieve veranderingen beschouwden was te zien dat mensen het meest verlies in verband met externe levensomstandigheden of fysiek verval zagen. Vaak genoemde dingen waren het afhankelijk worden van anderen, gehandicapt worden, dementie/alzheimer, problemen in de wereld/met de mensheid of het moeilijk worden van het algemeen leven. Voorbeelden waren: *“Ik vrees dat ik ... later afhankelijk wordt van anderen”, “Ik vrees dat ik... lichamelijke gebreken krijg”, “Ik vrees dat ik... in een verpleeghuis terecht kom”, “Ik ben bang dat... de wereld niet veranderd”* of *“Ik ben bang dat... het leven steeds moeilijker wordt”*.

Omdat wij vooral geïnteresseerd waren of er relaties bestonden tussen deze inhoud van de toekomstverwachtingen en de drie demografische variabelen leeftijd, subjectieve leeftijd en geslacht, werden de nu volgende analyses doorgevoerd.

3.4.1 Leeftijd – Categorieën Winst

Tussen leeftijd en de tien inhoudscategorieën van winst konden twee significante effecten worden geconstateerd. Ten eerste werd een hoofdeffect van leeftijd in verband met sociale

relaties (categorie C) gevonden ($F(1, 205) = 9.01, p < .001$). Voorbeelden hiervan waren *“In de komende jaren ... wil ik meer dingen samen met mijn vrouw doen”* en *“Ik heb me voorgenomen... om er zoveel mogelijk te zijn voor mijn vrouw, kinderen en kleinkinderen.”* Bij nadere beschouwing was een heel duidelijke samenhang te zien. Mensen met een leeftijd van 40 – 54 jaar ($M = 0.62, SD = 0.80$) verwachtten significant meer winsten op het gebied van sociale relaties dan mensen die 55 – 69 jaar ($M = 0.23, SD = 0.54$) en 70 – 85 jaar ($M = 0.23, SD = 0.51$) oud waren. Via de Tukey-toets was voor beide verbindingen een significante MD van 0.40 te vinden. Tussen mensen met een leeftijd van 55 - 69 jaar en mensen met een leeftijd van 70 – 85 jaar was geen significant verschil te zien ($MD = 0.00$). Ook de gevonden correlatie bevestigde deze bevinding. De correlatiewaarde tussen de leeftijdsgroepen en de categorie van sociale relaties was -0.25.

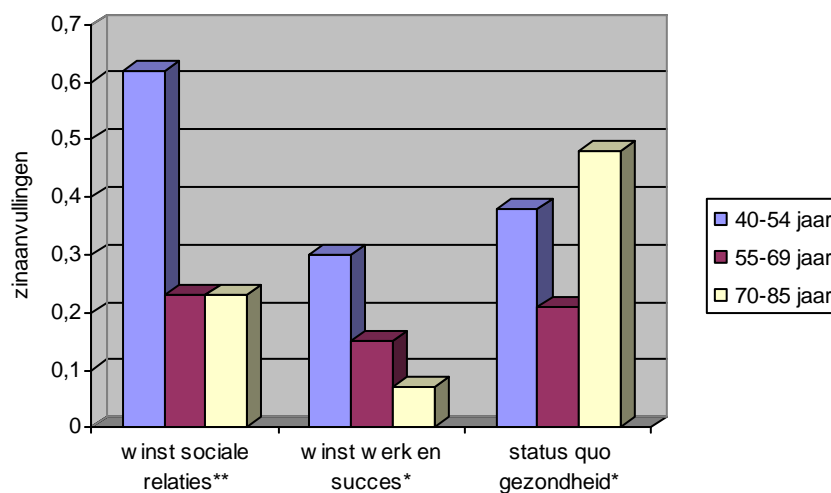
Een tweede hoofdeffect van leeftijd werd in verband met de categorie werk en succes (categorie E) gevonden ($F(1, 205) = 5.39, p < .01$). Voorbeelden van deze categorie waren *“Ik heb me voorgenomen... om te promoveren”* of *“Ik heb me voorgenomen om... niet tot mijn 65^e te gaan werken”*. De significante samenhang toonde aan dat mensen met een een leeftijd van 40 – 54 jaar ($M = 0.30, SD = 0.52$) meer positieve verwachtingen met betrekking tot werk en succes hadden dan mensen met een leeftijd van 55 – 69 jaar ($M = 0.15, SD = 0.44$) en mensen met een leeftijd van 70 – 85 jaar ($M = 0.07, SD = 0.26$). Maar door de Tukey-toets kwam na voren dat alleen het significant verschil tussen de mensen met een leeftijd van 40 – 54 jaar en de mensen van 70 – 85 jaar relevant was ($MD = 0.23$). De relaties tussen 40 – 54 jarige mensen en 55 – 69 jarige mensen ($MD = 0.15$) en tussen 55 – 69 jarige mensen en 70 – 85 jarige mensen ($MD = 0.08$) waren dus niet significant. De correlatiewaarde was -0.22.

Opvallend met betrekking tot de twee gevonden effecten was dat mensen met een leeftijd van 40 tot 54 jaar in beide gevallen de meeste verwachtingen met bepaalde inhoud lieten zien.

3.4.2 Leeftijd – Categorieën Status quo

Tussen leeftijd en de vier inhoudscategorieën van status quo kon één significant verband worden geconstateerd. Dit hoofdeffect van leeftijd was gevonden in verband met de categorie gezondheid en resources (categorie A); ($F(1, 205) = 3.42, p < .05$). Voorbeelden hiervan waren “*In de komende jaren...hoop ik dat ik gezond blijf*” en “*Later als ik ouder ben... hoop ik nog steeds actief te zijn*”. Er was duidelijk te zien dat mensen met een leeftijd van 70 – 85 jaar ($M = 0.46, SD = 0.69$) meer verwachtten dat zij hun gezondheid en resources zullen houden dan de mensen die 40 – 54 jaar ($M = 0.38, SD = 0.57$) en 55 – 69 jaar ($M = 0.21, SD = 0.41$) oud waren. Bij nadere beschouwing via de Tukey - toets kwam na voren dat een significant verschil tussen mensen van 70 – 85 jaar en mensen van 40 – 54 jaar te vinden was ($MD = 0.25$). De test toonde ook dat tussen mensen van 40 – 54 jaar en mensen van 55 – 69 jaar ($MD = -0.17$) en tussen mensen van 55 – 69 jaar en mensen van 70 – 85 jaar ($MD = -0.08$) geen significante verschillen bestonden. De correlatieanalyse toonde een waarde van 0.18.

De volgende figuur toont de net beschreven significante effecten van leeftijd in verband met winst en status quo (figuur 2).

Noot. * = significante verschillen. $p < .05$

** = significante verschillen. $p < .001$

Figuur 2. Verband tussen leeftijdsgroepen en categorieën winst en status quo

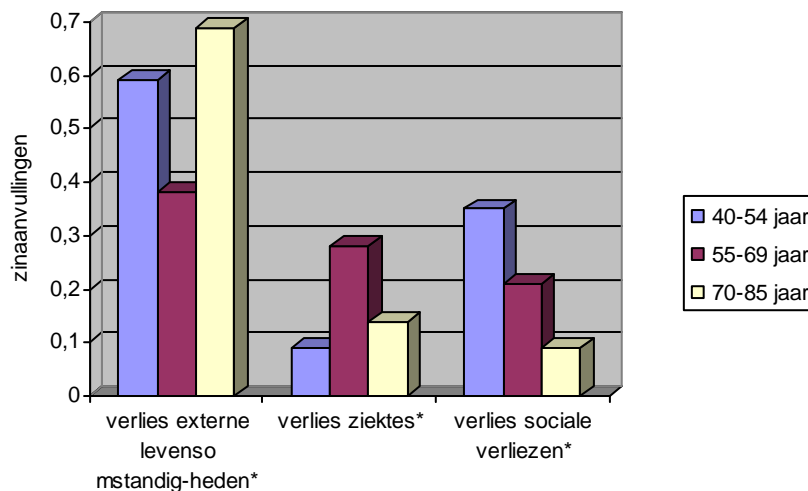
3.4.3 Leeftijd – Categorieën Verlies

Als wij de mogelijke relaties tussen leeftijd en de inhoudscategorieën van verlies beschouwden, kwamen drie hoofdeffecten van leeftijd na voren. Deze waren in verband met de categorieën van externe levensomstandigheden (categorie A); ($F(1, 205) = 3.96, p < .05$), ziektes algemeen (categorie C); ($F(1, 205) = 3.82, p < .05$) en sociale verliezen (categorie D); ($F(1, 205) = 5.51, p < .05$) te vinden. De Tukey-toets toonde dat mensen met een leeftijd van 70 – 85 jaar ($M = 0.69, SD = 0.80$) significant banger waren betreffende hun externe levensomstandigheden dan mensen met een leeftijd van 55 – 69 jaar ($MD = 0.31$). Tussen mensen met een leeftijd van 55 – 69 jaar en 40 – 54 jaar ($MD = -0.21$) en tussen mensen van 70 – 85 jaar en mensen van 40 – 54 jaar ($MD = 0.10$) konden geen verschillen bevestigd worden. Voorbeelden van deze categorie waren *“Ik ben bang, dat... de mens de wereld vernietigd”* en *“Ik ben bang, dat... mijn plannen voor de toekomst verwoest worden”*.

Het meest verlies betreffende ziektes algemeen zagen mensen met een leeftijd van 55 - 69 jaar ($M = 0.28, SD = 0.54$). Echter leverde de Tukey-toets op dat alleen het verschil tussen de mensen met een leeftijd van 55 – 69 jaar en de mensen met een leeftijd van 40 – 54 jaar significant was ($MD = 0.19$). Tussen mensen van 40 - 54 jaar en mensen van 70 – 85 jaar ($MD = -0.05$) en tussen mensen van 55 – 69 jaar en mensen van 70 – 85 jaar ($MD = 0.14$) waren dus geen significante verschillen te zien. Voorbeelden van dit soort zinaanvullingen waren *“Ik ben bang, dat... ik heel erg ziek wordt”* en *“Ik vrees, dat... ik moeite heb met ziek worden”*.

Mensen met een leeftijd van 40 – 54 jaar ($M = 0.35, SD = 0.54$) zagen significant meer verlies in hun toekomst op het gebied van sociale verliezen dan mensen met een leeftijd van 70 – 85 jaar ($MD = 0.26$). Geen significante verschillen waren te zien tussen mensen die 40 – 54 jaar en mensen die 55 – 69 jaar oud waren ($MD = 0.14$). Evenzo waren geen significante verschillen tussen de 55 – 69 jarige en de 70 – 85 jarige mensen te vinden ($MD = 0.13$). De

correlatieanalyse toonde een resultaat van -0.23 . Genoemde zinaanvullingen die in deze categorie werden ondergebracht waren bijvoorbeeld: “*ik vrees, dat... ik niet altijd met mijn vrouw samen kan blijven*” en “*ik ben bang, dat... mijn kinderen iets overkomt*”. De zojuist beschreven effecten zijn in de volgende grafiek goed te herkennen (figuur 3).

Noot. * = significante verschillen. $p < .05$
 ** = significante verschillen. $p < .001$

Figuur 3. Relatie tussen leeftijdsgroepen en categorieën verlies

3.4.4 Subjectieve leeftijd – Categorieën Winst/Status quo/Verlies

Tussen subjectieve leeftijd en de inhoudscategorieën van winst, status quo en verlies konden via de Spearman-test geen significante verbanden worden geconstateerd.

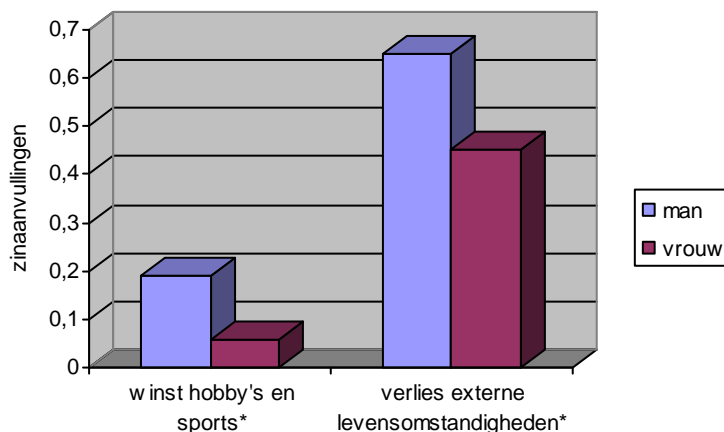
3.4.5 Geslacht – Categorieën Winst/Status quo/Verlies

In het geslacht van de deelnemers was één hoofdeffect in verband met winst in de categorie hobby's en sport te vinden (categorie F); $t(206) = 2.70$, $p < .05$). Het bleek dat mannen ($M = 0.19$, $SD = 0.44$) op het gebied van hobby's en sport meer winst in hun toekomst verwachtten dan vrouwen ($M = 0.06$, $SD = 0.24$). Voorbeelden van de categorie

hobby's en sport waren “ik heb me voorgenomen... om meer te sporten” en “ik heb me voorgenomen... om meer trompet te repeteren”.

Tussen geslacht en de vier categorieën van status quo waren geen significante effecten te vinden (bij alle $p > .10$).

Wij konden één hoofdeffect van geslacht in verband met verlies ontdekken, te weten in de categorie externe levensomstandigheden (categorie A); ($t(206) = 2.12, p < .05$). Bij nadere beschouwing was te constateren dat mannen ($M = 0.65, SD = 0.71$) in hun toekomst meer verlies betreffende hun externe levensomstandigheden verwachtten dan vrouwen ($M = 0.45, SD = 0.63$). De twee effecten betreffend geslacht zijn in de volgende grafiek terug te vinden (figuur 4).

Noot. * = significante verschillen. $p < .05$

** = significante verschillen. $p < .001$

Figuur 4. Samenhangen geslacht met categorieën winst en verlies

Samenvattend is te zeggen dat onze vraag of er verbanden bestaan tussen de inhoud van toekomstverwachtingen en de demografische variabelen geslacht, leeftijd en subjectieve leeftijd deels kon worden bevestigd: acht effecten werden gevonden ten aanzien van de topics van de toekomstverwachtingen van de deelnemers. Wij konden aantonen dat de inhoud van

toekomstverwachtingen vooral afhankelijk was van de leeftijd van de deelnemers. Ook in verband met het geslacht vonden wij effecten. Maar het meest opvallend was dat het aspect van subjectieve leeftijd helemaal geen relevante effecten opleverde en dus geen invloed erop had hoe de mensen hun toekomst zagen.

In de volgende paragraaf worden onze resultaten bediscussieerd.

4.Discussie

Het doel van deze studie was om bij te dragen tot een grotere kennis op het gebied van toekomstperspectieven van mensen in de tweede levenshelft. Wij hanteerden een representatieve steekproef van 249 deelnemers met een leeftijd van 40 tot en met 85 jaar. Voor het kunnen definiëren van de toekomstverwachtingen kozen wij voor het SELE-instrument (Dittmann-Kohli, 1991). De deelnemers moesten zes zinnen met betrekking tot hun toekomstperspectief afmaken. Geïnspireerd door het coderingsschema van Erika Timmer (2000) werden deze zinaanvullingen in drie categorieën ingedeeld, waarover wij in deze studie inzicht verkregen: winst, status quo en verlies.

Op grond van de boven beschreven literatuur focusten wij erop de achtergrondkenmerken leeftijd, geslacht en subjectieve leeftijd in relatie tot de net genoemde drie toekomstdimensies te stellen. Timmer (2000) toetste al eerder de relatie van leeftijd en geslacht met de toekomstverwachtingen van mensen. Zij constateerde verbanden tussen deze aspecten, waardoor wij geïnteresseerd waren of wij haar bevindingen in deze studie ook zouden vinden. Het aspect van subjectieve leeftijd werd aan onze studie toegevoegd, omdat dit fenomeen in eerdere studies verbanden met andere gebieden (zoals psychopathologie of persoonlijke factoren) toonde. Maar in samenhang met toekomstverwachtingen van mensen was subjectieve leeftijd nog weinig onderzocht – dit was de hoofdreden om de subjectieve leeftijd ook te bestuderen.

Gebaseerd op het theoretisch kader stelden wij passende hypothesen op. Wij vermoedden relaties tussen alle drie genoemde achtergrondkenmerken en de toekomstdimensies winst, status quo en verlies.

Hypothesen i.v.m. leeftijd en verklaringen

Onze eerste verwachting “*hoe ouder mensen zijn, hoe minder winstanticipaties hebben zij*” was gebaseerd op de bevindingen van Timmer, Bode en Dittmann – Kohli (2003) en Timmer (2000). Onze verkregen resultaten bevestigden dit vermoeden voor een deel. Mensen met een leeftijd van 40 – 54 jaar en mensen met een leeftijd van 55 – 69 jaar toonden similaire waarden ten aanzien van hun winstverwachtingen. Mensen met een leeftijd van 70 – 85 jaar verwachtten expliciet minder winst dan deze groepen. De vraag die opkomt is waarom wij hier geen lineair verband konden vinden? Een mogelijke reden is in tabel 1 te vinden. Als wij deze nader beschouwen is duidelijk te zien dat mensen van 40 – 54 jaar en mensen van 55 – 69 jaar met betrekking tot hun achtergrondinformatie similaire percentages lieten zien. De percentages van mensen van 70 – 85 jaar constrateerden zich duidelijk hiervan. Ook de waarden in tabel 4 ondersteunen deze opzichtigheid. Vervolgens vermoedden wij dat de gemiddelde leeftijd per groep met dit verschil te maken heeft. Maar dit idee kon niet worden bekrachtigd (gem.waarde groep 1 = 49 jaar, gem.waarde groep 2 = 59 jaar en gem.waarde groep 3 = 78 jaar). Dus blijken onze deelnemers met een leeftijd van 40 – 69 jaar similaire opvattingen te hebben. Dat mensen van 70 – 85 jaar andere opvattingen hadden konden wij vooral in tabel 4 zien. Op de gebieden van reizen, sociale relaties, persoonlijke ontwikkeling en werk en succes (zie tabel 4) was opvallend dat de oudste groep mensen (70 – 85 jaar) minder winst verwachtte dan jongere mensen van 40 – 54 jaar en van 55 - 69 jaar. Een mogelijke verklaring hiervoor is de gezondheid van de mensen, bijvoorbeeld reizen is in de ouderdom niet meer zo aantrekkelijk. Ook zijn oude mensen gepensioneerd, daarom is het aspect van werk voor hun niet meer belangrijk. Dat zij minder winst op het gebied van sociale relaties verwachtten heeft te maken met de individualisatie van mensen. Oude mensen leven steeds individueler. Hieruit resulteren minder sociale contacten. Ook Levinson (1986) stelde dat de noodzakelijkheid van het aspect van binding veranderd en de mensen meer met

zichzelf bezig willen zijn. Dat oude mensen weinig winsten op het gebied van persoonlijke ontwikkeling zien kan ermee te maken hebben dat zij vaak “van dag tot dag leven” en liever op hun leven terug kijken dan zich nog verder te willen ontwikkelen (zie 8^e stadium Erikson, 1959).

Onze tweede verwachting was “*hoe ouder de mensen zijn, hoe meer anticiperen zij het vervolg van status quo*”. In tegenstelling tot Timmers bevindingen (2000) toonden onze resultaten hiervoor geen significante bevestiging. Een tendens in de richting dat oudere mensen het vaakst aan een voortzetting van hun status quo dachten was beschikbaar – een marginaal effect was existent. De vraag kwam op waarom wij geen significante verbanden vonden, terwijl Timmer’s (2000) resultaten wel significantie toonden: Opvallend was dat alle groepen ongeveer gelijkmatig de inhoud van de status quo hadden gekozen. Alleen qua gezondheid en resources had de oudste groep het vaakst voor een voortzetting van de status quo gekozen, maar dit was geen groot verschil. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat oude mensen zich eerder bewust ervan worden dat de kans ziektes te krijgen en resources te verminderen met stijgende leeftijd bestaat en zij daarom wensen hun huidige status quo te houden. Qua lifestyle, werk en sociale relaties waren geen aanzienlijke verschillen tussen de groepen te zien, waarbij werk en sociale relaties ook zo weinig werden genoemd, dat zij sowieso geen relevante factoren representeerden.

Onze hypothese “*hoe ouder de mensen zijn, hoe meer verliesanticipaties hebben zij*” was gebaseerd op Baltes’ (1987, 1997) theorie dat met het ouder worden de verliezen steeds toenemen. Een lineair verband konden wij hier niet constateren, omdat het verschil tussen mensen van 40 – 54 jaar en 55 – 69 jaar niet significant was. Maar onze resultaten toonden wel dat de oudste groep mensen het meest bang voor verliezen was. Zij vreesden vooral verliezen met betrekking tot hun eigen gedrag en de consequenties van fysiek verval - zij moesten zich dus met hun leeftijd uitzetten (zie 8^e stadium Erikson). In verband hiermee

werd vaak de angst voor het “afhankelijk worden” genoemd. Dit is een mogelijke expressie van hun vertwijfeling die zij in het stadium “integriteit en vertwijfeling” van Erikson ondervinden.

Hypothesen i.v.m. subjectieve leeftijd en verklaringen

Ten aanzien van de subjectieve leeftijd konden onze drie hypothesen (“mensen die zich jonger inschatten anticipeerden meer winst”, “mensen die zich ouder inschatten waren meer geneigd tot de houding van hun status quo” en “mensen die hun subjectieve leeftijd ouder inschatten anticipeerden meer verlies”) die onder andere gebaseerd op algemene studies naar subjectieve leeftijd van Filipp en Ferring (1989) en Westerhof en Barrett (2005) waren, niet worden bevestigd. Maar waarom konden onze hypothesen niet bekrachtigd worden? Op te merken was hier dat onze variabele niet normaal verdeeld was. Opvallend was dat de meeste mensen zich jonger hadden ingeschat. Er waren slechts vier mensen van de 208 deelnemers die zich ouder hadden ingeschat. De verdeling liep van 54 (jonger ingeschat) tot -6 (ouder ingeschat). Met een non-parametrische toets konden er geen significante verbanden worden gevonden. De vraag die opkomt is, waarom zoveel mensen zich jonger inschatten? Levinson (1986) stelde dat mensen in de tweede levenshelft verschillende processen doorlopen. In één proces zei hij dat mensen zich van hun eigen mortaliteit bewust worden en zij nog zoveel mogelijke dingen willen bereiken. Ons vermoeden is dat de deelnemers proberen met behulp van het jonger inschatten deze bewustwording te compenseren. Door Connidi's (1989) studie weten wij dat mensen een hoog welbevinden ervaren als zij zich jonger inschatten.

Een ander aspect die een mogelijke verklaring voor onze resultaten oplevert zijn de levensomstandigheden van mensen. Misschien hebben mensen die bang zijn om hun job te verliezen of net ervaren hebben dat zij een ernstige ziekte hebben een andere visie ten aanzien van hun leeftijd. Onze vermoeding is dat deze mensen meer geïnteresseerd zijn in hun huidige

situatie dan mensen die met betrekking tot hun levensomstandigheden geen zorgen moeten hebben, dus ook anders in hun toekomst kunnen kijken. Dus mensen met een constant leefmilieu zijn misschien meer of anders gemotiveerd hun subjectieve leeftijd in te schatten dan mensen die actueel in een moeilijke situatie zitten.

Hypothesen i.v.m. geslacht en verklaringen

Onze volgende hypothesen die met de variabele geslacht samenhangen (“er zijn geen verschillen te zien tussen mannen en vrouwen met betrekking tot winst - en verliesanticipaties” en “vrouwen zijn meer geïnteresseerd in een voortzetting van hun status quo dan mannen”) waren gebaseerd op Timmer’s (2000) bevindingen. Onze drie hypothesen waren allemaal niet te bekrachtigen. Maar waarom vond Timmer (2000) de samenhang met betrekking tot de status quo en wij niet? Een mogelijke reden is de rolverdeling van mannen en vrouwen in het leven. Opgrond van deze kunnen zich mannen en vrouwen differentiëren in wat zij nog willen doen of bereiken omdat zij eerder geen tijd ervoor hadden. Dit heeft ook te maken met de “self - completion theory” (Wicklund & Gollwitzer, 1982). Misschien hadden sommige vrouwelijke deelnemers van Timmer in hun leven andere rollen vervuld dan onze deelnemers en waren dus met hun status quo tevreden zodat zij deze graag wilden bijhouden. Dit kan te maken hebben met de emanzipatie van de vrouw. Onze studie was tien jaar later dan Timmer’s (2000) studie, dus is de waarschijnlijkheid groot dat de instelling van mensen is veranderd. Ook verschillen met betrekking tot culturele factoren zijn niet uitgesloten, zoals Hofstede en McCrae (2004) in hun artikel beschreven. Zij stelden dat vrouwen in sommige culturen meer persoonlijke vrijheden hebben (bijvoorbeeld met betrekking tot hun werk) dan vrouwen in andere landen (Hofstede & McCrae, 2004). In onze studie werkten wij ook met een andere nationaliteit dan Timmer (2000). Zij deed haar studie met Duitse deelnemers, terwijl wij ons op Nederlandse deelnemers concentreerden. Het is bekend dat in Nederland

minder verschillen tussen man en vrouw heersen dan in andere landen. Deze aspecten zijn mogelijke redenen voor onze bevindingen.

Hypothesen i.v.m. inhoud en verklaringen

In deze studie waren wij ook geïnteresseerd in de inhoud van de toekomstverwachtingen van mensen in de tweede levenshelft. Opgrond van eerdere studies (bijvoorbeeld Timmer, Bode & Steverink, 2003) stelden wij dat er gegevens te vinden waren die met de drie aspecten leeftijd, subjectieve leeftijd en geslacht correleerden. Deze uitspraak kon deels worden bevestigd. Wij vonden significante samenhangen van leeftijd en geslacht met de inhoud van de toekomstverwachtingen. Maar subjectieve leeftijd toonde geen significant verband met de inhoud van de drie toekomstdimensies.

Met betrekking tot winst vonden wij verbanden tussen leeftijd en de categorieën sociale relaties en werk en succes. Mensen van 40 – 54 jaar verwachtten meer winsten op deze gebieden dan oudere mensen. Dit is te beredeneren met het model van de psychosociale ontwikkeling van Erikson. Volgens het 7^e stadium plegen mensen van deze leeftijd vooral sociale relaties door het aspect van generativiteit. Ook het aspect van werk valt hieronder.

Ten aanzien van de status quo kwam na voren dat de oudste mensen significant meer het vervolg van deze op het gebied van gezondheid en resources prefereerden dan de jongste deelnemers van onze studie. Dit heeft wederom ermee te maken dat oude mensen zich bewust worden van hun leeftijd. Bühler (1973) stelde dat oude mensen hun leven gaan beoordelen en evalueren. Dit doen zij graag door zich met andere mensen te vergelijken (“social comparison theory”, Festinger, 1954). Als zij zien dat andere mensen in hun leeftijd ziek, zwak of al dood zijn wensen zij zich hun huidige toestand waarmee zij tevreden zijn te kunnen houden.

In verband met verlies vonden wij drie significante verbanden op de gebieden van externe omstandigheden, ziektes algemeen en sociale verliezen. Het meest verlies betreffende ziektes

algemeen zagen mensen met een leeftijd van 55 – 69 jaar. De oudste groep mensen was meer bang met betrekking tot hun externe levensomstandigheden dan mensen van 55 – 69 jaar. De jongste deelnemers zagen significant meer verlies dan de oudste groep mensen betreffende hun sociale relaties.

Twee laatste samenhangen waren aanwezig ten aanzien van de inhoud en het geslacht van de deelnemers. Het werd gevonden dat mannen meer winst in hobby's en sport in hun toekomst verwachtten dan vrouwen. Ook zagen mannen meer verliezen met betrekking tot externe omstandigheden dan vrouwen. Op andere gebieden waren geen significante samenhangen aanwezig.

Toevoegingen

Met deze studie voegen wij nieuwe bevindingen aan de recente wetenschap toe. De boven beschreven verbanden en resultaten uit eerdere studies van leeftijd en geslacht met toekomstperspectieven konden wij grotendeels bevestigen. Vooral konden wij nieuwe bevindingen tot subjectieve leeftijd op het gebied van toekomstverwachtingen van mensen in de tweede levenshelft toevoegen, omdat naar dit fenomeen in deze samenhang eerder nog geen studie gedaan was.

Beperkingen studie en voorstel voor verder onderzoek

Samenvattend toonden onze resultaten dus duidelijke effecten van leeftijd in relatie met de toekomstverwachtingen van mensen, geen effecten met betrekking tot de subjectieve leeftijd en weinig effecten in samenhang met het geslacht. Met betrekking tot deze resultaten komt vooral de vraag op waarom de verwachtingen ten aanzien van de subjectieve leeftijd in onze studie niet konden worden bekrachtigd? Bij nadere beschouwing kwamen beperkingen na voren: Onze variabele subjectieve leeftijd was niet normaal verdeeld. De meeste deelnemers

schatten zich jonger in, er waren slechts vier mensen die zich ouder inschatten. Dus was een vloer-effect aanwezig. Desondanks het hanteren van een non-parametrische toets kwamen geen significante samenhangen na voren. Het is dus voor vervolgonderzoek aan te raden dit fenomeen verder te toetsen om te kijken of een normaal verdeelde subjectieve leeftijd misschien andere resultaten oplevert. Ook is het zeker interessant ons idee ten aanzien van een mogelijke samenhang tussen huidige levensomstandigheden van mensen en de inschatting van hun subjectieve leeftijd in verdere studies nader te beschouwen.

Evenzo een beperking waren de randvoorwaarden van onze studie. Ten eerste waren voor onze eindanalyses slechts 208 bruikbare gegevens over omdat 41 mensen sommige zinnen niet aanvulden. Voor vervolgonderzoek zal het belangrijk zijn meer deelnemers te verzamelen, dus grotere representatieve steekproeven te kiezen om de betrouwbaarheid en validiteit van de studie te verhogen. Ook werden onze deelnemers bewust gekozen (bijvoorbeeld studenten die een cursus over zingeving in de tweede levenshelft volgden). Voor vervolgonderzoek is het handiger de deelnemers willekeuriger te kiezen, zodat wij niet het risico oplopen bepaalde factoren te excluderen. Ook kunnen mogelijke tijd-effecten niet worden uitgesloten, omdat onze studie alleen op één meting is gebaseerd. Dus lopen wij het risico dat zich de toekomstverwachtingen van de deelnemers op een later tijdstip veranderen. Voor vervolgonderzoek zal een longitudinale studie handig zijn, zodat via herhaalde metingen over een langere tijdsperiode de continuïteit van de verwachtingen van mensen in de tweede levenshelft kan worden getest.

Nog een mogelijke beperking zijn de inductoren van het SELE-instrument die wij in onze studie gebruikten. Twee van de zes inductoren waren negatief, twee waren neutraal en twee positief geformuleerd. Het was wel de vrije keuze van de deelnemers hoe zij de zinnen aanvulden, maar het was toch opvallend dat de positief gekleurde zinstammen vooral verwachtingen van winst en de negatief gekleurde zinstammen vooral verwachtingen van

verlies induceerden. Een idee voor vervolgonderzoek is om in een studie alleen neutrale zinstammen te gebruiken en dus te constateren of de gekleurde zinstammen de deelnemers wel in een bepaalde richting hadden geleid.

Ook moet preciezer naar mogelijke moderator variabelen worden gekeken (zoals de attitude van mensen), die mogelijk anders andere variabelen beïnvloeden.

Nog een idee voor vervolgonderzoek is een tweede soort van subjectieve leeftijd, de ideale leeftijd (de leeftijd die iemand graag wil hebben), in verband met het toekomstperspectief te meten. Keyes en Westerhof (2011) onderzochten actueel dit fenomeen in verband met psychopathologie. Ideale leeftijd toonde geen relatie tot een depressieve episode. Het zou interessant zijn dit fenomeen ook in samenhang met de toekomstperspectieven van mensen in de tweede levenshelft te meten en mogelijke verschillen tot de gevoelde leeftijd uit te vinden.

Concluderend is te zeggen dat er dus nog meer mogelijkheden zijn om het thema toekomstverwachtingen van mensen in de tweede levenshelft nader te bestuderen en in relatie tot bepaalde aspecten te zetten. Een belangrijk aspect die ten aanzien van subjectieve leeftijd verder verdiept kan worden zijn de huidige levensomstandigheden van mensen. Spelen deze een belangrijke rol in hoe mensen hun leeftijd inschatten en hun toekomst verwachten? Kan dit vermoeden bekrachtigd worden? Er blijkt dus altijd nog ruimte te zijn voor vervolgonderzoek op dit gebied.

Literatuurlijst

- Baltes, P.B. (1987). Theoretical propositions of life-span developmental psychology: On the dynamics between growth and decline. *Developmental Psychology*, 23, 611-626.
- Baltes, P.B. (1997). The incomplete architecture of human ontogeny. *American Psychologist*, 52, 366 – 380.
- Baltes, P.B., Lindenberger, U. & Staudinger, U.M. (1999). *Die zwei Gesichter der Intelligenz im Alter*. In: Spektrum der Wissenschaft: Digest "Altern, Krebs und Gene", 2, 78-87.
- Baltes, P.B., Lindenberger, U. & Staudinger, U.M. (1999). Lifespan psychology. Theory and application to intellectual functioning. *Annual Review of Psychology*, 50, 471-507.
- Baltes, M. M. & Carstensen, L. L. (1996). The process of successful ageing. *Ageing and Society*, 16, 397-422.
- Barak, B. (2009). Age identity: A cross-cultural global approach. *International Journal of Behavioral Development*, 33, 2–11.
- Bittner, J. & Wippich, W. (2011). Altersstereotype: Bilder Altern und von älteren Arbeitnehmern. *The inquisitive mind*, 1.
- Bühler, C. (1973). Wenn das Leben gelingen soll. Psychologischer Studien über Lebenserwartungen. *Lebensereignisse*. München: Knauer.

- Connidis, I. (1989). The subjective experience of aging: correlates of divergent views. *Canadian Journal on Aging, 8*, 7-18.
- Diehl, M.K. & Wahl, W.E. (2010). Awareness of age-related change: Examination of a (mostly) unexplored concept. *Journal of Gerontology, 65* (3), 340–350.
- Dittmann-Kohli, F. (1995). *Das persönliche Sinnsystem*. Göttingen: Hogrefe.
- Dittmann-Kohli, F. & Westerhof, G.J. (1997). The SELE sentence completion questionnaire: A new instrument for the assessment of personal meaning in research on aging. *Anuario de Psicología, 73*, 7-18.
- Ebner, C., Freund, A.M. & Baltes, P.B (2006). Developmental Changes in Personal Goal Orientation From Young to Late Adulthood: From Striving for Gains to Maintenance and Prevention of Losses. *Psychology and Aging, 21* (4), 664–678.
- Eibach, R.P. & Mock, S.E. (2011). Aging attitudes moderate the effect of subjective age on psychological well-being: Evidence from a 10 year longitudinal study. *Psychology & Aging, 26* (4), 979–986.
- Erikson, E.H. (1959): *Identity and the Life Cycle*. New York: International Universities Press.
- Festinger, L. (1954) A theory of social comparison processes. *Human Relations, 7*, 117-40.

Filipp, S.H. & Schmidt, K. (1998). *Mittleres und höheres Erwachsenenalter*. In: R. Oerter & L. Montada (Hrsg.), *Entwicklungspsychologie*, 396-422. Weinheim: Psychologie Verlags Union.

Filipp, S.H. & Ferring, D. (1989). Zur Alters- und Bereichsspezifität subjektiven Alterserlebens. *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und pädagogische Psychologie*, 21, 279–293.

George, L.K., Mutran, E.J. & Pennybacker, M.R. (1980). The meaning and measurement of age identity. *Experimental Aging Research*, 6, 283-298.

Hofstede, G. & McCrae, R.R. (2004). Personality and Culture revisited: Linking traits and dimensions of culture. *Cross Cultural Research*, 38 (1), 52-88.

Jung, C.G. (1964). *Die Beziehung zwischen dem Ich und dem Unbewußten*. In: Gesammelte Werke: 7. Band. Zwei Schriften über analytische Psychologie, 1-130. Zürich: Rascher.

Kaufman, G. & Elder, G. (2002). Revisiting age identity: A research note. *Journal of Aging Studies*, 16, 169–176.

Keyes, C.L.M. & Westerhof, G.J. (2011). Chronological and subjective age differences in flourishing mental health and major depressive episode. *Aging and Mental Health*, 16 (1), 67–74.

- Kleinspehn – Ammerlahn, A. (2008). Self-perceptions of aging. Do subjective age and satisfaction with aging change during old age? *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 63 (6), 377-385.
- Kuin, Y., Westerhof, G.J., Dittmann-Kohli, F. & Gerritsen, D.L.(2000). *Psychophysische Integrität und Gesundheit*. In Dittmann-Kohli: Die zweite Lebenshälfte – Selbst und Lebenskonzeptionen, Band 2. Universität Nijmegen.
- Levinson, D.J. (1986). A conception of adult development. *American Psychologist*, 41, 3-13.
- Niederfranke, A. (1994). Pluralisierung von Lebenslagen und Lebensstilen älterer Frauen. *Individualisierung und Älterwerden*, 45-58.
- Pinquart, M. & Sörensen, S. (2001). Influences of loneliness in older adults: A meta-analysis. *Basic and Applied Social Psychology*, 23, 245–266.
- Rapkin, B.D. & Fischer, K. (1992). Personal Goals and satisfaction of older adults. Issues in assessment and prediction. *Psychology and Aging*, 7, 127–137.
- Raynor, J.O. (1982). *A theory of personal functioning and change*. In: Motivation, career striving and aging, 249–302. Washington DC: Hemisphere.
- Staudinger, U. (1996). Psychologische Produktivität und Selbstentfaltung im Alter. *Produktives Leben im Alter*, 184 – 220.

Steverink, N. (1996). *Zo lang mogelijk zelfstandig. Naar een verklaring van verschillen in oriëntatie ten aanzien van opname in een verzorgingstehuis onder fysiek kwetsbare ouderen*. Amsterdam: Thesis Publishers.

Timmer, E., Steverink, N., Stevens, N. & Dittmann-Kohli, F. (2003). Personal concepts of stability in the second half of life. *Journal of Aging Study*, 17, 427-443.

Timmer, E., Bode, C. & Dittmann-Kohli, F. (2003). Expectations of gains in the second half of life : a study of personal conceptions of enrichment in a lifespan perspective. *Ageing and Society*, 23, 3 - 24.

Timmer, E. (2000). *Antizipationen von Gewinn, Fortsetzung des Status Quo und Verlust. Eine Untersuchung über persönliche Zukunftsbezüge in der zweiten Lebenshälfte*. Nijmegen: UniversityPress.

Toothman, E.L. & Barrett, A.E. (2011). Mapping midlife: An examination of the social factors shaping conceptions of the timing of middle age. *Advances in Life Course Research*, 16, 99-111.

Westerhof, G.J. & Barrett, A.E. (2005). Age identity and subjective well-being: A comparison of the United states and Germany. *Journal of Gerontology*, 60 (3), 129–136.

Westerhof, G.J., Thissen, T., Dittmann-Kohli, F. & Stevens, L.N. (2006). What is the problem? A taxonomy of life problems and their relation to subjective well-being in middle and late adulthood. *Social Indicators Research*, 79, 97–115.

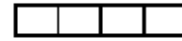
Westerhof, G.J., Dittmann-Kohli, F. & Thissen, T. (2001). Beyond life satisfaction: Lay Conceptions of well-being among middle-aged and elderly Adults. *Social Indicators Research, 56*, 179–203.

Westerhof, G.J., Whitbourne, S.K., & Freeman, G. P. (2011). The aging self in a cultural context: The relation of conceptions of aging to identity processes and self-esteem in the United States and the Netherlands. *The Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences, 10*, 1093.

Zimbardo, P.G. & Boyd, J.N. (1999). Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric. *Journal of Personality and Social Psychology, 77*(6), 1271-1288.

Bijlagen

Bijlage A: Enquête ter verzameling van de gebruikte data

ZELFBEELD EN LEVENSLLOOP

Centrum voor Psychogerontologie
Radboud Universiteit Nijmegen

Hieronder ziet u 28 onafgemaakte zinnen. We vragen u elke zin af te maken, zoals u vindt dat het best bij u past. Het is de bedoeling dat de zinnen weergeven, wat u over uzelf en uw leven denkt en voelt. Het is geen test. Er zijn geen goede of foute antwoorden. Soms lijken de zinnen op elkaar. Toch vragen wij u om alle zinnen aan te vullen. Dit geeft u de mogelijkheid om meerdere dingen over uzelf te vertellen. Alle antwoorden blijven natuurlijk anoniem.

1. Ik kan tamelijk goed...

2. Ik zou graag...

3. Ik vind het moeilijk...

4. Ik ben er trots op dat...

5. Mijn zwakheden zijn...

6. Het belangrijkste voor me is...

7. Het stoort me...

8. Als ik over mezelf nadenk...

9. In vergelijking met vroeger...

10. Ik voel me vaak...

11. In de komende jaren...

12. Ik geloof dat ik...

13. Ik voel me pas echt goed...

14. Ik heb me voorgenomen...

15. Later, als ik ouder ben...

16. Mijn lichaam...

17. Ik vrees, dat ik...

18. Het zou fijn zijn, als...

19. Waar ik de laatste tijd mee zit...
20. Ik heb vastgesteld, dat ik...
21. Ik ben van plan...
22. Wat me aan het ouder worden niet bevalt...
23. Als ik me met anderen vergelijk...
24. Ik ben bang, dat...
25. Ik voel me nogal slecht, als...
26. Wat me aan het ouder worden bevalt...
27. Wanneer ik mijn leven tot nu toe overzie, betreur ik dat...
28. Als ik bepaalde dingen niet meer kan...

9. Wat is de hoogste opleiding die U gevolgd heeft?
- Lagere school
 - VGLO en/of LAVO
 - Lager beroepsonderwijs (LBO)
 - MULO, ULO, MAVO
 - HAVO
 - HBS, MMS, Atheneum, Gymnasium, VWO
 - Middelbaar beroepsonderwijs (MBO)
 - Hoger beroepsonderwijs (HBO)
 - Universiteit
10. Welke situatie is op dit moment vooral op U van toepassing?
- betaald werk
 - werkloos
 - huishouding/gezin
 - onderwijs, om- of bijscholing
 - langdurig ziek/invalidite/arbeidsongeschikt
 - gepensioneerd/met de VUT
11. Wordt U gehinderd door gezondheidsbeperkingen in het dagelijks leven, bijvoorbeeld bij huishoudelijke taken?
- helemaal niet
 - enigszins / een beetje
 - veel

HARTELIJK DANK VOOR UW MEDEWERKING!

© Centrum voor Psychogerontologie, Radboud Universiteit Nijmegen, 2005